

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԻԿՏՈՐ ԼԻՊԱՐԻՏԻ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

**ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՇՐՋԱԿԱ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՀԵՏ**

Ժ. 02. 01- «Հայոց լեզու» մասնագիտությամբ
բանասիրական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի
հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2016

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտում:

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Ռ.Կ. Սաքապետոյան

բանասիրական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր Գ.Կ. Խաչատրյան

բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Ա.Հ. Աբաջյան

Առաջատար կազմակերպություն՝

Խ.Աբովյանի անվան հայկական
պետական մանկավարժական
համալսարան

Պաշտպանությունը կայանալու է 2016 թ. դեկտեմբերի 19-ին՝ ժամը 15⁰⁰-ին, ՀՀ
ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի՝ Լեզվաբանության
019 մասնագիտական խորհրդի նիստում
(հասցեն՝ Երևան, 0015, Գ. Լուսավորչի 15):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2016 թ. նոյեմբերի 19-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական
գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

քարտուղար՝ բանասիրական
Ն.Մ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Հետազոտության թեմայի արդիականությունը:

Հայ բարբառագիտության զարգացման ներկա փուլում արդիական են բարբառագիտական տեսական խնդիրների արծարծումը, առանձին բարբառների տարբեր հայեցակետերով համակարգային քննությունը, մերձավոր բարբառների, բարբառային խմբերի համեմատական և պատմական ուսումնասիրությունը: 19-րդ դարից սկսած՝ զգալի աշխատանքներ են կատարվել բարբառների առանձնակի ուսումնասիրության ու նկարագրության ոլորտում. բազմաթիվ բարբառների վերաբերյալ հետազոտությունները մեծապես նպաստել են ոչ միայն բարբառային հայերենի վերաբերյալ գիտական պատկերացումների ձևավորմանը, այլ նաև հայոց լեզվի պատմության բազմաթիվ խնդիրների լուծմանը: Կենդանի գործառոդ, բայց մինչ այժմ գիտական ուսումնասիրության չենթարկված Բայազետի բարբառի համաժամանակյա և տարաժամանակյա հայեցակետերով ու շրջակա բարբառների համեմատությամբ հետազոտությունը կարևորվում է ոչ միայն հայ բարբառների նկարագրիչ լրացնելու, այլ նաև ընդհանրապես հայոց լեզվի ուսումնասիրության համար փաստական նյութ տրամադրելու, պատմական ու համեմատական բարբառագիտության ոլորտներում առկա բացը ըստ հնարավորին լրացնելու առումներով:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները:

Աշխատանքի նպատակն է ներկայացնել Բայազետի բարբառի հնչյունաքերականական ու բառապաշարային համակարգերի ամբողջական նկարագրիչ, վեր հանել բարբառային այդ միավորի առանձնահատկությունները, ուրվագծել պատմական զարգացման ընթացքը, բացահայտել պատմական հայրենիքում հարևան Դիաղինի, Վանի, Մշո, Խոյ-Մարաղայի և Արարատյան բարբառների հետ առնչությունները, ընդհանրություններն ու տարբերությունները: Այդ նպատակը իրագործելու համար փորձել ենք լուծել հետևյալ խնդիրները.

ա) ներկայացնել բարբառի հնչյունական ու հնչյութային համակարգերը, բացահայտել դրանց առանձնահատկությունները, գործառոդ հնչյունական օրենքներն ու հնչյունափոխական օրինաչափությունները,

բ) նկարագրել բառապաշարի շերտերը, ներկայացնել բառապաշարի հարստացման աղբյուրները, իմաստաբանական իրողություններն ու բառակազմական օրինաչափությունները,

գ) տալ ձևաբանական համակարգի ամբողջական նկարագրիչ, վեր հանել անվանական ու բայական համակարգերի առանձնահատկությունները, չթեքվող խոսքի մասերի իմաստագործառական յուրահատկությունները,

դ) բացահայտել Բայազետի բարբառի պատմական զարգացման և ներկա համակարգի ձևավորման ընթացքը ներկայացնող լեզվական փաստերը,

ե) վեր հանել Բայազետի և շրջակա բարբառների ընդհանրություններն ու տարբերությունները, որոշել հարևան բարբառների ազդեցություններով պայմանավորված իրողությունները,

զ) ներկայացնել Բայազետի և շրջակա բարբառների փոխհարաբերությունների վիճակագրական պատկերը՝ ըստ հնչյունաքերականական և բառային զուգաբանությունների:

Ուսումնասիրության առարկան և օգտագործված աղբյուրները:

Ուսումնասիրության առարկան Բայազետի բարբառի՝ Գավառ քաղաքի և շրջակա մեկ տասնյակից ավելի գյուղերի խոսվածքներն են, որոնց դիտարկումները կատարվել են տասնյակ տարիներ բարբառախոս այդ միջավայրում ունեցած շփումների, նաև վերջին շրջանում կատարած դաշտային աշխատանքների, հարցումների և ձայնագրության եղանակներով: Աշխատանքի կատարմանը նպաստել է նաև մեր Բայազետի բարբառի կրող լինելու հանգամանքը: Օգտագործել ենք նաև Բայազետի բարբառով մինչ այժմ հրատարակված նյութերը¹: Շրջակա բարբառների իրողությունների դիտարկման համար իբրև հիմնական աղբյուր ծառայել են Հ.Աճառյանի «Քննություն Վանի բարբառի» (Ե., 1952), Մ.Ասատրյանի «Ուրմիայի /Խոյի/ բարբառը» (Ե., 1962), Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյանի «Մշո բարբառը» (Ե., 1958), Ռ.Մարկոսյանի «Արարատյան բարբառ» (Ե., 1989), Վ.Խաչատրյանի «Վարդենիսի բարբառը» (Ե., 2004), Գ.Ջահուկյանի «Հայ բարբառագիտության ներածություն» (Ե., 1957) աշխատությունները, նաև ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի՝ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի ծրագրով հավաքված նյութերը, բարբառագիտական այլ աշխատություններ: Մշո և Դիադինի բարբառների վերաբերյալ հետազոտություններ կատարել ենք նաև ՀՀ Մարտունու և Վարդենիսի տարածաշրջաններում՝ դաշտային աշխատանքների ընթացքում: Նյութեր ենք քաղել թեմային առնչվող բառարաններից: Ուսումնասիրության մեջ տեսական հարցեր արծարծելիս նկատի ենք ունեցել Մ.Արեղյանի, Ա.Աբրահամյանի, Է.Աղայանի, Հ.Աճառյանի, Ա.Այտընյանի, Ա.Գրիգորյանի, Ա.Ե.Խաչատրյանի, Ռ.Ղազարյանի, Ա.Ղարիբյանի, Լ.Սսերյանցի, Հ.Մուրադյանի, Ք.Պատկանյանի, Գ.Ջահուկյանի և այլոց աշխատանքներն ու դիտարկումները:

Հետազոտության գիտական նորույթը:

Բայազետի բարբառը առաջին անգամ է ենթարկվում ամբողջական ու համակողմանի քննության, բարբառային առանձին համակարգի նկարագրությունն ու վերլուծությունը կատարվում են համաժամանակյա և տարաժամանակյա հայեցակետերի զուգորդումով, շրջակա բոլոր բարբառների հետ համեմատությամբ, որևէ տարածքի բարբառների փոխհարաբերությունները ներկայացվում են զուգաբանական-վիճակագրական, բառավիճակագրական սկզբունքներով, լեզվական շատ իրողություններ ստանում են նոր մեկնաբանություն:

¹ Տե՛ս Ս.Նավասարդեանց, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, 5-րդ գիրք, Տփլիսի, 1889, էջ 79-80, Մ.Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի Օովագարդ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 377-378, «Ազգագրական հանդես», XIII գիրք, 1906, 1, էջ 37-82, XIV գիրք, 1906, 2, էջ 69-85, XIX գիրք, 1910, 1, էջ 115-150, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 11, Ե., 1980, էջ 166, Վ.Կատվայան, Ք՛վ՛ոռա խ՛ն՛ք-չ՛ն՛ք (Զվարճապատումներ Բայազետի բարբառով), Ե., 2009, 232 էջ:

Հետազոտության մեթոդները:

Աշխատանքում հետազոտության համաժամանակյա և տարաժամանակյա սկզբունքների գուգահեռ գործածումը թույլ է տալիս ստանալ բարբառային համակարգի արդի նկարագիրը՝ միաժամանակ ներկայացնելով տարբեր իրողությունների աղբյուրները և ուրվագծելով բարբառի պատմական զարգացման ընթացքը: Ուսումնասիրության ընթացքում նկարագրական, վերլուծական, պատմական մեթոդների հետ կիրառել ենք նաև հետազոտության համեմատական, զուգադրահամեմատական, լեզվաբանական աշխարհագրության, ընկալողական, զուգաբանական-վիճակագրության, բառավիճակագրության եղանակները:

Ատենախոսության տեսական և գործնական նշանակությունը:

Աշխատանքում արծարծվում և նորովի են մեկնաբանվում տեսական բնույթի մի շարք հարցեր, ինչպիսիք են բարբառի ըմբռնումը, բարբառների առաջացման ու զարգացման վերաբերյալ պատկերացումները, առաջադրվում և հիմնավորվում է *բարբառային հայերեն, խոսվածքային հատկանիշ* հասկացությունների կիրառության, բարբառային հատկանիշների տեսական քննության ու դասակարգման, բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգման սկզբունքների հետագա մշակման ու ճշգրտման անհրաժեշտությունը: Արված դիտարկումներն ու եզրահանգումները կարող են իրենց նպաստը բերել հայ բարբառագիտության տեսության հետագա զարգացմանը: Հետազոտությունը կարող է դառնալ այլ բարբառների՝ շրջակա լեզվական դրսևորումների համեմատությամբ նմանատիպ ուսումնասիրություններ կատարելու նախօրինակ: Ուսումնասիրության արդյունքները կարող են կիրառվել հայերենի բարբառների նկարագրությանը նվիրված աշխատանքներում, բուհական դասընթացներում, ուսումնական ձեռնարկներում:

Ատենախոսության փորձաքննությունը:

Ատենախոսության հիմնական արդյունքներն ու դրույթները արտացոլված են հրատարակված 25 հոդվածներում և հանրապետական ու միջազգային գիտաժողովների զեկուցումներում, 4 մենագրություններում: Աշխատանքը քննարկվել է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնում և երաշխավորվել հրապարակային պաշտպանության:

Ատենախոսության կառուցվածքը:

Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, հինգ գլուխներից, եզրակացություններից, օգտագործված գրականության ցանկից, հավելվածից (շրջակա բարբառների հուլվական հարացույցներ, Բայազետի բարբառի բայի խոնարհման հարացույցի ընդհանուր նկարագիրը, աղյուսակներ, բառարաններ, նմուշներ Բայազետի բարբառով):

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆԱՄԱՌՈՏ ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներածության մեջ արծարծվում են տեսական բնույթի մի շարք հարցեր: Ուսումնասիրության բնույթը նկատի ունենալով՝ նախ հարկ ենք համարել անդրադառնալ բարբառի ըմբռնմանը հայ լեզվաբանության մեջ: Լեզվի այս գոյաձևը

մեկնաբանելիս ուշադրության արժանի դիտարկումներ են կատարել Ք. Պատկանյանը, Ա.Այտընյանը, Հ.Աճառյանը, Մ.Աբեղյանը, որոնց պատկերացմամբ բարբառը լեզվի բնական և չնորմավորված, բազմազանություններով բնութագրվող վիճակ կամ տեսակ է: Խորհրդային տարիներին հայ իրականության մեջ բարբառները բնութագրվել են իբրև լեզվի ճյուղավորումներ, յուրաքանչյուր բարբառ համարվել է ընդհանուր լեզվի ձևավորված վիճակ՝ այս կամ այն տարածքային հատվածում: Մեր կարծիքով՝ նման մեկնաբանությունը մասամբ է արտահայտում լեզվի այդ տարբերակի էությունը, ուստի նպատակահարմար ենք համարում բարբառը բնութագրել իբրև տվյալ լեզվի՝ գիտակցական նորմավորման ու կարգաբերման չենթարկված, բնական գոյածնը կամ վիճակը ներկայացնող համակարգ, որն իր հատկանիշների յուրահատուկ գույքորդումներով տարբերվում է նույն լեզվի՝ այլ տարածքներում դրսևորվող համանման համակարգային դրսևորումներից: Բարբառները իրենց հիմնական հատկանիշներով նույնական են, սակայն յուրաքանչյուր դեպքում ընդհանուր հատկանիշները ուղեկցվում են մասնավոր հատկանիշների յուրահատուկ փնջերով, որոնցով էլ բարբառները դառնում են նույն լեզվի տարբեր գոյածներ: Բարբառների առաջացման բուն պատճառը լեզվի բնական վիճակի անմիօրինակությունն է՝ պայմանավորված լեզուն կրողների և օգտագործողների բնական անմիօրինակությամբ և ապա նաև բոլոր լեզվակիրների միասնական հաղորդակցման անհնարինությամբ: Բարբառների ամբողջությունը ներկայանում է իբրև բարբառային հայերեն, որի հիման վրա էլ ձևավորվել են խոսակցական և գրական հայերենները: Բարբառային հայերենի միասնականությունը ապահովում են ընդհանրությունները, իսկ նրա էությունը առաջին հերթին բնութագրում են լեզվական իրողությունների տարբերակային դրսևորումները: Տվյալ լեզվի շրջանակներում տարբերակային միավորների ու հատկանիշների ոչ գիտակցական, պատմականորեն ձևավորված յուրօրինակ համատեղումը լեզվական որևէ հանրության խոսքում առաջ է բերում համակարգի առանձին դրսևորում՝ բարբառային միավոր: Որևէ բարբառային միավորի համար բնութագրական են ոչ միայն յուրահատուկ հատկանիշները, այլ նաև հատկանիշների յուրահատուկ փնջերը, որոնք դիտարկելի են բարբառային լեզվի այլ դրսևորումների շրջապատում: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ Բայազետի բարբառի լեզվական իրողությունները քննում ենք պատմական հայրենիքում հարևան Արարատյան, Խոյ-Մարաղայի, Վանի, Մշո, Դիադինի բարբառների համեմատությամբ, որը թույլ է տալիս մեկնաբանել նաև շրջակա բարբառների որոշ իրողություններ: Ուսումնասիրության ոլորտում այդ բարբառների ընտրությունը հիմնականում պատմական հարևանությամբ պայմանավորված լինելուց զատ՝ պատճառաբանվում է նաև նրանով, որ դրանք ներկայացնում են հայ բարբառների երեք՝ Ում (Արարատյան), Կը (Վանի, Մուշի, Դիադինի), Լիս (Խոյ-Մարաղայի), ճյուղերն էլ: Բացի այդ, հաշվի են առնվել մասնավոր բնույթի հետևյալ հանգամանքները. ա) երկար ժամանակ Բայազետի բարբառային միավորը համարվել է Արարատյան բարբառի ենթաբարբառ, բ) կարծիք է հայտնվել, որ Բայազետի բարբառային միավորը ներկայացնում է Արարատյան և Մշո բարբառների խառնուրդ, գ) հինհայերենյան *h*-ի դիմաց *h*-ի անկայությունը հատուկ է Վանի, Խոյ-Մարաղայի, Դիադինի, Բայազետի

բարբառներին, Մշո բարբառի մի հատվածին, շրջակա մեկ-երկու այլ միավորների: Բարբառների փոխհարաբերությունները արտահայտվել են տարբեր դասակարգումներով, որոնք բոլորն էլ արտացոլվում են այս աշխատանքում, բայց քանի որ բազմահատկանիշ դասակարգումը թույլ է տալիս առավել հստակ ու համակողմանիորեն որոշել այդ հարաբերությունները, շրջակա բարբառների հետ Բայազետի բարբառի առնչությունները ներկայացրել ենք նաև զուգաբանական-վիճակագրական սկզբունքի գործադրմամբ:

Բարբառային լեզուն գտնվում է հարափոփոխ վիճակում, միաժամանակ այն իր մեջ համատեղում է լեզվի զարգացման տարբեր շրջանների վերաբերող իրողություններ: Բարբառի արդի վիճակի վերլուծությունը ամբողջական կարող է լինել, եթե կատարվում է պատմական շերտերի, իրողությունների ձևավորման ընթացքի, զարգացման ուղու դիտարկմամբ: Ռոռշակի ժամանակահատվածում բարբառի զարգացման ընթացքը հնարավոր է դիտարկել նաև գրավոր աղբյուրների օգնությամբ (դրանց առկայության դեպքում): Բայազետի բարբառով գրի առնված նյութեր ի հայտ են գալիս 19-րդ դարի վերջերից սկսած:

Առաջին գլխում («Բայազետի բարբառը և պատմաաշխարհագրորեն նրան մերձավոր բարբառները») ներկայացվում են բարբառի վերաբերյալ հայ լեզվաբանության մեջ եղած դիտարկումներն ու մեկնաբանությունները, Բայազետի բարբառի տարածական հիմքերը և դրանցում տեղի ունեցած տեղաշարժերը, քննության են ենթարկվում Բայազետի բարբառի տարբերակային դրսևորումները, տրվում են շրջակա բարբառների ընդհանուր բնութագրերը:

Բայազետի բարբառի վերաբերյալ առաջին տեղեկությունները և գիտական մեկնաբանությունը գտնում ենք Հ.Աճառյանի «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության մեջ, որտեղ այն համարվում է Երևանի բարբառի երեք ենթաբարբառներից մեկը՝ «Պայազետի ենթաբարբառ» անվանումով²: Ա.Ղարիբյանի կարծիքով՝ «Արարատյան բարբառը, խառնվելով Մշո բարբառի արևելյան և հյուսիս-արևելյան (Արճեշ) հատվածին, տվել է Նոր-Բայազետի ենթաբարբառը»³: Նախորդների համեմատությամբ Բայազետի բարբառի վերաբերյալ ընդարձակ տեղեկություններ է տալիս և առաջին անգամ բարբառիս հատկանիշները քիչ թե շատ հանգամանորեն ներկայացնում Ռ.Բաղրամյանը «Հայերեն բարբառներ. Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները» աշխատության մեջ⁴: Հեղինակը ընդհանուր առմամբ հարազատորեն է ներկայացնում «Բայազետի ենթաբարբառի» հնչյունական և ձևաբանական հիմնական առանձնահատկությունները, սակայն մի շարք դեպքերում վերագրվող հատկանիշները Բայազետի բարբառին բնորոշ չեն կամ ճիշտ չեն արտացոլում իրավիճակը: Բայազետի բարբառային միավորը առաջին անգամ առանձին բարբառ (*Բայազետի բարբառ* անվանումով) դիտարկվեց Գ.Ջահուկյանի կողմից՝ հայ բարբառների բազմա-

² Տե՛ս Հ.Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն.- Ուրուագիծ եւ դասատրություն հայ բարբառների, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ը, Մոսկուա – Նոր-Նախիջեան, 1911, էջ 33:

³ Ա.Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953, էջ 219 – 220:

⁴ Ռ.Բաղրամյան, «Հայերեն բարբառներ. Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները», Ե., 1972, էջ 11-34:

հատկանիշ դասակարգման արդյունքում: Ըստ այդմ՝ բարբառների արևելյան խմբակ-
ցության Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախումբը կազմում են Երևանի
կամ Արարատյան, Ջուղայի, Բայազետի, Աստրախանի և Արդվին-Թբիլիսիի բարբառ-
ները, ընդ որում՝ Բայազետի բարբառը ներկայացվում է մեկ Կամո (այժմ՝ Գավառ),
միավորով⁵: Գ.Ջահուկյանը կատարել է նաև 5-րդ դարի հայ բարբառների
բազմահատկանիշ դասակարգում⁶ և հնարավոր հարավարևելյան միջբարբառի շրջա-
նակներում ընդգրկել է Կոգովիտի (Կամո [Նոր-Բայազետ~Բայազետ /Դարույնք/]),
Ջուղայի, Չահարմահալի, Մարաղայի ենթաբարբառները, Պարսկահայքի միջեն-
թաբարբառը⁷: Հայ լեզվաբանության մեջ Բայազետի բարբառի առանձին իրողություն-
ներից ուշադրության առարկա են դարձել շնչեղ ձայնեղ բաղաձայնները: Դրանց
փորձառական ուսումնասիրությամբ ու դիտարկումներով զբաղվել են Ա.Հ.Խաչա-
տրյանը, Ա.Հանեյանը: Բայազետի բարբառի հեյլունական իրողություններին ըստ
անհրաժեշտության անդրադարձել է նաև Հ.Մուրադյանը:

Բայազետի բարբառով ներկայում խոսում են ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի
Գավառ քաղաքում և շրջակա մեկ տասնյակից ավելի գյուղերում, որոնց բնակիչների
նախնիները գաղթել են Բայազետ քաղաքից և հարակից բնակավայրերից, մասամբ
նաև Վանից, Խոյից, Մուշից, Ալաշկերտից և այլ վայրերից: Մինչև 19-րդ դարի սկզբները
Բայազետի բարբառը գործառում էր Արևմտյան Հայաստանի Բայազետի գավառակում,
որը Դիադինի, Խամուրի, Նահինի, Ալաշկերտի, Խալիյաղի գավառակների հետ
կազմում էր Բայազետի գավառը՝ համանուն կենտրոնով: Հյուսիսից գավառին
սահմանակից էին Կարսի մարզն ու Երևանի նահանգը, արևելքից՝ Պարսկաստանը,
հարավից՝ Վանի նահանգը, արևմուտքից՝ Խնուսի և Բասենի գավառակները: Այս
աշխարհագրական միջավայրում Բայազետի բարբառը արևմուտքից սահմանակից էր
Դիադինի, արևելքից՝ Խոյ-Մարաղայի բարբառներին, հարավից՝ Վանի, հյուսիսից՝
Արարատյան բարբառներին, հյուսիս – արևմուտքից՝ Մշո բարբառի Ալաշկերտի
խոսվածքին: Պատմական հանգամանքների բերումով 1830թ. բայազետցիները
զանգվածաբար գաղթում և հաստատվում են Սևանա լճի ափերին: Բայազետ քաղաքից
գաղթածները հիմնվում են պատմական Գեղարքունյաց գավառի Գավառ կամ Գա-
վառենի ամայի բնակավայրում, որը 1850 թ. ստանում է քաղաքի կարգավիճակ և
վերանվանվում Նոր Բայազետ (հետագայում՝ Կամո, ներկայումս՝ Գավառ): Բայազետ
քաղաքի շրջակա գյուղերից եկածներն էլ հաստատվում են Գավառի մերձակա
տարածքներում և հիմնում մոտ մեկ տասնյակ բնակավայրեր: Գավառ քաղաքը և
բայազետցիների սերունդներով բնակեցված բնակավայրերը 1930թ. կազմում են Նոր
Բայազետի շրջանը, որը հետագայում վերանվանվում է Կամոյի շրջան: Այս
տարածքը գտնվում է Ալաշկերտից և Մուշից, նաև Դիադինից գաղթածների
սերունդներով բնակեցված Մարտունու և հիմնականում Մակուից, ապա Արևմտյան
Հայաստանի տարբեր գավառներից գաղթածների սերունդներով բնակեցված Սևանի

⁵ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972, էջ 135:

⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 180 – 192:

⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 185:

տարածաշրջանների միջև: Բայազետի բարբառը բայազետցիների սերունդների միատարր միջավայրում մինչ օրս անխաթար պահպանած Գավառի տարածաշրջանը ընդգրկված է Գեղարքունիքի մարզում և անմիջական շփումներ չունի ինչպես Արարատյան ու Խոյ-Մարաղայի, այնպես էլ Դիաղինի բարբառները ներկայացնող բնակավայրերի հետ:

Թե՛ 19-րդ և թե՛ 20-րդ դարերի սկզբներին պատմական հայրենիքից գաղթած բայազետցիներ բնակություն են հաստատել Արևելյան Հայաստանի նաև այլ վայրերում, հայտնվել բարբառախոս այլ միջավայրերում: Ժամանակի ընթացքում սրանց սերունդները լրիվ կամ մասամբ կորցրել են մայրենի բարբառը: 20-րդ դարի սկզբներից Բայազետի բարբառը դադարել է գործառու պատմական հայրենիքում:

Լինելով հայերենի տարբերակային մի դրսևորում՝ Բայազետի բարբառը բնութագրվում է ներքին տարբերակայնության բազմազան արտահայտություններով, որոնք ներկայանում են երեք եղանակով. ա) ներհամակարգային տարբերակայնություն նույն լեզվակիրների խոսքում, բ) ներհամակարգային տարբերակայնություն տարբեր լեզվակիրների խոսքում և գ) տարհամակարգային տարբերակայնություն: Նույն լեզվակիրների խոսքում տարբերակային դրսևորումներ ի հայտ են բերում ինչպես հնչյունաքերականակն, այնպես էլ բառապաշարային իրողությունները: Ներհամակարգային տարբերակայնությունը տարբեր լեզվակիրների խոսքում հիմնականում պայմանավորված է լեզվական հանրության սեռային և տարիքային անհամասեռությամբ: Բարբառում իրենց յուրահատկություններով որոշակիորեն առանձնանում են ինչպես կանանց ու տղամարդկանց, այնպես էլ համագոյակից տարբեր սերունդների (նաև մանուկների) խոսքերը: Բարբառային լեզվի բնորոշ հատկանիշներից է նաև տարհամակարգային տարբերակվածությունը, երբ լեզվական տարբեր հանրությունը հանդես են բերում խոսվածքային յուրահատկություններ: Բայազետի բարբառը յուրահատկություններ է հանդես բերում տարածական բոլոր դրսևորումներում, առանձին դեպքերում՝ նույնիսկ նույն համայնքի ներսում՝ պայմանավորված բնակիչների նախնիների ծագմամբ: Նկատելի է, որ խոսվածքները միմյանցից տարբերվում են ինչպես խոսվածքային, այնպես էլ բարբառային հատկանիշներով: Թերևս խոսվածքները տարբերակող բարբառային հատկանիշները հիմնականում այլ բարբառների ազդեցության կամ ենթաշերտային իրողությունների հետևանք են, բայց հնարավոր է, որ դրանք լինեն նաև մարդկանց նոր ձևավորվող երևույթներ: Այնուամենայնիվ, խոսվածքները որոշակի ընդհանրություններով կազմում են խմբեր, ընդ որում՝ այդ խմբավորումը հիմնականում պայմանավորված է համայնքների բնակիչների ծագումով:

Բայազետի բարբառի ներկա համակարգը ձևավորվել է պատմական հայրենիքում հարևան Դիաղինի, Վանի, Մշո, Խոյ-Մարաղայի և Արարատյան բարբառների հետ մշտական շփումների ու փոխազդեցությունների պայմաններում: Ըստ ձևաբանական դասակարգման՝ Արարատյան բարբառը Բայազետի բարբառի հետ ներկայացնում է Ում ճյուղը, Կը ճյուղին են պատկանում Դիաղինի, Վանի և Մշո բարբառները, Լիս ճյուղին՝ Խոյ-Մարաղայի բարբառը: Ըստ հնչյունաբանական դասակարգման՝ Բայազետի բարբառի պես քառաստիճան բաղաձայնական

համակարգ ունեն Արարատյան, Մշո և Դիադինի բարբառները, երկաստիճան ձայնեղագուրկ բաղաձայնական համակարգ ունեն Վանի և Խոյ-Մարաղայի բարբառները: Ըստ բազմահատկանիշ դասակարգման՝ Արարատյան բարբառը Բայազետի բարբառի հետ ընդգրկված է արևելյան խմբակցության Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախմբում, Վանի և Դիադինի բարբառները արևմտյան խմբակցության Վանի կամ հարավային միջբարբառախմբում, Մշո բարբառը՝ արևմտյան խմբակցության Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հարավկենտրոնական բարբառախմբում, իսկ Խոյ-Մարաղայի բարբառը ներկայացնում է արևելյան խմբակցության Խոյ-Մարաղայի կամ հարավարևելյան բարբառախմբում:

Երկրորդ գլխում («Բայազետի բարբառի հնչյունական յուրահատկությունները՝ շրջակա բարբառների համեմատությամբ») վեր են հանվում բարբառի հնչյունական համակարգի առանձնատկությունները, ներկայացվում են հնչերանգային ու հնչյունափոխական իրողությունները: Անդրադարձ է կատարվում համակարգի պատմական զարգացմանը, շրջակա համանման համակարգերի հետ հարաբերություններին:

Բայազետի բարբառն ունի ձայնավոր 9 հնչյուններ (*ա, օ, օ/ո, է, ե, ի, ու, օ, ը*), որոնք ներկայացնում են նույնքան հնչույթներ (*ա, օ, օ, ո, ի, ու, ը*): Ա հնչույթն ունի երկու տարբերակ՝ *ա* և *օ*, որոնցից առաջինը գրական հայերենի *ա-ի* համեմատ ունի որոշ չափով ավելի հետին և ստորին դիրք, իսկ երկրորդը ներկայացնում է օտ սերտ արտասանություն: Այս երկու տարբերակները գտնվում են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ. շրթնայնացած *օ-ն հանդես է գալիս բացարձակ բառակցքում և բառակցքի լարվածությամբ բնորոշվող բաղաձայններից հետո, իսկ ա-ն գործառում է մյուս դիրքերում: Քմայնացած օ-ի դրսևորումները բարբառի արտաբերական յուրահատկություններով պայմանավորված չեն. այն հիմնականում հանդիպում է փոխառյալ բառերում, բայց նաև բնիկ արմատներում և կազմություններում: Ինքնուրույն հնչույթ է և *ա-ի* հետ գտնվում է իմաստատարբերակիչ հարաբերության մեջ: Բայազետի բարբառում *օ* և *օ* միավորների և շրջակա բարբառներում *օ* ձայնավորի դրսևորումների դիտարկումները վեր են հանում այդ երկու հնչյունների գործառության հետ կապված մի ընդհանրություն. եթե Բայազետի բարբառի բառակցքի՝ արտասանական լարվածությամբ բնութագրվող բաղաձայնները պայմանավորում են իրենց հաջորդող *ա-ի* շրթնայնացում, ապա «Աճառյանի օրենքի» դրսևորումով բնութագրվող շրջակա բարբառներում նույն դիրքում բացառվում է *ա-ի* (նաև մյուս ձայնավորների) քմայնացումը: Եվ այս իմաստով՝ թերևս կարելի է «Աճառյանի օրենքը» կարևորել ոչ միայն քմայնացման առավել բնորոշ դիրքը նշելու, այլ նաև (և գուցե ավելի շատ) քմայնացումից ազատ մնացած դիրքը մատնանշելու առումով: Բայազետի բարբառի մյուս ձայնավորներից հետաքրքրություն են ներկայացնում երկբարբառային *ո* և *ե* հնչյունները: Մրանցից առաջինը արտասանությամբ նույնանում է *օ* հնչյունի հետ, և փաստորեն *օա* արտասանությունը ձեռք է բերում գերհնչույթի (*օ/ո*) արժեք, որը ըստ դիրքային բաշխման ներկայացնում է երկու տարբեր հնչույթներ՝ *ա* (բացարձակ բառակցքում և բառակցքի լարված հնչյուններից հետո) և *ո* (բազմավանկ բառերի*

շեշտակիր վանկում, միավանկ բառերի բաղաձայնահաջորդ դիրքում⁸): Երկրորդը, ի տարբերություն այլ բարբառների *իէ* արտասանության, ունի ավելի բաց ավարտ: Բարբառում *n-o* և *ե-է* հարաբերությունները արտացոլում են (առաջին դեպքում՝ մասնակիորեն, իսկ երկրորդ դեպքում՝ հիմնականում) հինհայերենյան իրողությունները: Համանման դրսևորումներ որպես կանոն հատուկ են շրջակա Կը ճյուղի բարբառներին:

Բայազետի բարբառի բոլոր խոսվածքներում գործառում են 36 բաղաձայններ (*բ, պ, փ, գ, կ, թ, տ, թ, ձ, ծ, ջ, ճ, չ, բ, գ, դ, ձ, ջ, փ, Ֆ, գ, ս, ժ, շ, դ, խ, հ, մ, ն, լ, ռ, ռ, յ, կ*), որոնցից միայն *կ*-ն չունի հնչյոթային արժեք և *կ-ի*՝ փոխառյալ բառերում գործառող տարբերակ է: Որոշ խոսվածքներում իբրև հետնալեզվային հպականների տարբերակներ հանդես են գալիս *գ, կ, թ*՝ քմայնացած բաղաձայնները: Բաղաձայնական քառաստիճան համակարգով և շնչել ձայնեղների, ինչպես նաև ձայնեղ *հ-ի* առկայությամբ Բայազետի բարբառը ընդհանրություն է հանդես բերում Արարատյան, Մշո և Դիաղինի բարբառների հետ:

Բայազետի բարբառն ունի վերջնավանկային շեշտ և այդպիսով հարում է արևմտյան բարբառներին: Այդպիսի շեշտ ունեն նաև Խոյ-Մարաղայի, Վանի, Մշո, Դիաղինի բարբառները: Առանձնանում է Արարատյանը, որն ունի վերջընթեր շեշտ: Բայազետի բարբառում երկվանկ և բազմավանկ բառերում նկատելի է առաջին վանկի ուժգին արտասանություն: Ընդհանուր հայերենին բնորոշ իր գործառույթների հետ միասին՝ բարբառում շեշտը առանձին դեպքերում հանդես է գալիս նաև իբրև բայական իմաստների տարբերակման միակ միջոց: Երբեմն քերականական գործառույթ ունի նաև հնչերանգը:

Բարբառի հնչյունական համակարգի համար բնութագրական են նաև արտաբերական օրինաչափություններն ու հնչյունական օրենքները: Բայազետի բարբառում դրսևորվող մի շարք արտաբերական օրինաչափություններ (ինչպես՝ ^o ձայնավորի, *n-o*, *ե-է* զույգերի դրսևորումները) գալիս են հինհայերենյան շրջանից: Թերևս հնագույն ժամանակներից եկող իրողություն է հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց բոլոր դիրքերում *խ-ի* գործառության հնչյունական օրենքը, որ Բայազետի բարբառից բացի՝ դրսևորվում է նաև Վանի, Դիաղինի, Խոյ-Մարաղայի բարբառներում, Մշո բարբառի որոշ խոսվածքներում: Ուսումնասիրողները, որպես կանոն, *հ-խ* համապատասխանությունը դիտարկել են իբրև հնչյունափոխության արդյունք և այն մեկնաբանել այդ տեսանկյունով: Հարցին անդրադարձող հեղինակները համոզված են, որ հայերենի նախնական *հ* բաղաձայնը պատմական որոշակի ժամանակահատվածում վերոհիշյալ տարածքի խոսվածքներում վերածվել է *խ-ի*: Հետաքրքրական է Ա.Ղարիբյանի, ապա նաև Գ.Ջահուկյանի այն տեսակետը, թե *հ-ի* դիմաց *խ-ի* առկայությունը ենթաշերտային երևույթ է, ուրարտերեն լեզվի ազդեցություն: Մենք ևս հակված ենք ենթադրելու, որ բարբառներում *հ-խ* համապատասխանությունը գալիս է

⁸ Այս դեպքում առկա է հնչյոթային հակադրության՝ նաև ըստ դիրքի չեզոքացման հնարավորություն, որը բարբառումս իրականանում է մեկ-երկու օրինակներում, ինչպես՝ *կ՞թ* (կօվի) – *կոթ* (բահի), *մ^oմ* (մայրիկ) – *մոմ*:

նախագրային հայերենի շրջանից: Հնդեվրոպական նախալեզվից տրոհվելու շրջանում հայերենը չէր կարող ներկայանալ իբրև միասնական հնչյունական և քերականական համակարգ ունեցող լեզու, այն պետք է որոշակի ընդհանրություններ ունեցող խոսվածքների խումբ լիներ, որոնք պիտի ունենային նաև իրենց յուրահատկությունները: Դրանցից մեկն էլ, կարծում ենք, կարող էր լինել որոշ խոսվածքներում (որոնց հիմքի վրա հետագայում ձևավորվել են Վասպուրականի և Պարսկահայքի բարբառները) *h*-ի բացակայությունը և դրա դիմաց *խ*-ի գործածությունը: Միաժամանակ, պետք է կարծել, որ Բայազետի, Վանի, Խոյ-Մարաղայի, Դիադինի բարբառներում *h* բաղաձայն առաջացել է հետագայում՝ իբրև արդյունք ընդհանուր հայերենում կատարված հնչյունափոխական գործընթացների (բառասկզբում *յ*-ի անցում, հավելական շնչի առաջացում): Ի դեպ, Բայազետի բարբառում բառամիջի և բառավերջի դիրքերում հետգրաբարյան գրական և օտար փոխառություններում *h* հնչյուն այդպես էլ չի գործառում. նշված դիրքերում նախնական *h*-ի դիմաց ունենք *յ* կամ ոչինչ (օրինակ, *ազահ* - ջայ / ջա, *գոհ* - *գ օյ*, *դահիլիճ* - *դ այլիճ*, *գահլա* - *գ՞յլ*՞, *նախազահ* - *ն՞խակա*, *պահեստ* - *պ՞յեստ*):

Բարբառի արտասանական շղթայի դիտարկումները երևան են հանում բառասկզբում հպական ու հպաշփական բաղաձայների զուգորդելիության հետաքրքրական առանձնահատկություններ: Եթե հինհայերենյան բառաշերտի բառասկզբում օրինաչափ են *շնչեղ ձայնեղ+շնչեղ խուլ*, *շնչեղ խուլ+շնչեղ խուլ*, *պարզ խուլ+պարզ խուլ*, *պարզ խուլ+շնչեղ խուլ* հաջորդականությունները, հնչյունափոխությունների հետևանքով ձևավորվել են *շնչեղ խուլ+ձայնեղ* (փագ), *պարզ խուլ+ձայնեղ* (ծըձաղ) հաջորդականություններ, ապա սակավ դեպքերում են հանդիպում *շնչեղ ձայնեղ+պարզ խուլ*, *շնչեղ խուլ+պարզ խուլ* հաջորդականություններ, իսկ *շնչեղ ձայնեղ+ձայնեղ* հաջորդականությունը բացառված է: Երևան է գալիս բառասկզբի դիտարկվող բաղաձայնական հաջորդականությունների ձևավորման մի օրինաչափություն, ըստ որի՝ որպես կանոն զուգորդելի են լարվածությամբ նույնական կամ մոտ հնչյուններ, կամ ավելի լարված հնչյուններին հաջորդում են պակաս լարված հնչյուններ, այլ կերպ ասած՝ ավելի սովորական է բառասկզբի բաղաձայնական հաջորդականություններում արտասանական լարվածության պահպանումը կամ նվազումը, մինչդեռ լարվածության աճը անսովոր է կամ հազվադեպ: Թերևս այդ օրինաչափությամբ կարող են բացատրվել ինչպես շնչեղ ձայնեղներից հետո ձայնեղների շնչեղ խլացման, այնպես էլ խուլերից ու շնչեղ խուլերից հետո խուլերի ձայնեղացման գործընթացները (երկու դեպքում էլ տեղի է ունեցել բաղաձայնի անցում ավելի պակաս լարվածության հնչյունի):

Բառասկզբի բաղաձայնական հաջորդականությունների ձևավորման համանունան իրողություններ, ի դեպ, նկատելի են նաև գրաբարի բառասկզբի դիրքում: Բարբառի նոր բառաշերտում հաջորդականությունների ձևավորման սահմանափակումները վերացել են:

Բարբառային խոսքում մեծ տարածում ու բազմազան դրսևորումներ ունեն հնչյունափոխական երևույթները, որոնք լինում են երկու կարգի՝ ա) պատմական (կամ կատարված) փոփոխություններ, բ) գործող օրինաչափություններ, որոնք կարող են

պայման դառնալ հնչյունափոխությունների՝ բառաթեքման, ածանցման ու բառաբարդման, հնչաշղթայի հարևան միավորների սերտ արտասանության ժամանակ: Պատմական փոփոխությունները կարող են ունենալ և՛ համակարգային, և՛ մասնավոր բնույթ: Համակարգային բնույթ են կրում հնչյունական նոր միավորների (°, հ', Ֆ, կ') առաջացումը, երկբարբառների պարզեցումը (առանձնանում է Արարատյան բարբառը՝ իւ>ի, ոյ>ի անցումներով), *ձայնավորների անկումը բազմավանկ բառերի նախաշեշտ վանկերում (հատուկ է նաև Վանի, Մշո, Դիաղինի, Խոյ-Մարաղայի բարբառներին), բառակզբում երկբարբառային ձայնավորից առաջ բաղաձայնական տարրի հավելումը, հավելական շնչի առաջացումը, բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների և հպաշփականների շնչեղ խլացումը (յուրահատկություններ ունեն Վանի և Խոյ-Մարաղայի բարբառները) և այլն: Մասնավոր բնույթ են կրում ձայնավորական (անկում, տեղաշարժ ըստ արտաբերության բացվածքի՝ նեղացում և լայնացում, շրթնայնացում և ապաշրթնայնացում) և բաղաձայնական (անկում, հավելում, շնչեղացում, ապաշնչեղացում և այլն) զանազան փոփոխություններ, որոնք շրջակա բարբառներում ունեն բազում ընդհանրություններ, և պետք է կարծել, որ լեզվի զարգացման նախորդ փուլերում տեղի ունեցած ընդհանուր գործընթացների արտահայտություններ են. այդ են վկայում նաև միջինհայերենյան մի շարք ձևեր:*

Հնչաշղթայի ձևավորման գործող օրինաչափությունները առաջ են բերել և պատճառ են դառնում բաղաձայնների փոխազդեցական բնույթի հնչյունափոխությունների, ինչպիսիք են ձայնեղացումն ու խլացումը, շնչեղացումն ու ապաշնչեղացումը, հպաշփականի շփականացումը (հատուկ չէ Մշո բարբառին, տարածված չէ Վանի բարբառում) և շփականի հպաշփականացումը, դրափոխությունը, արտաբերության տեղի փոփոխությունը և այլն:

Շեշտի տեղափոխությամբ պայմանավորված հնչյունափոխական իրողությունները բառաթեքման, բառաբարդման ու ածանցման ժամանակ բազմազան դրսևորումներ ունեն, և այս դեպքում որոշակի նշանակություն ունի բառերի միավանկ կամ բազմավանկ լինելու հանգամանքը: Ինչպես Բայազետի, այնպես էլ մյուս բարբառներում շեշտագրկման հետևանքով կանոնավորապես հնչյունափոխվում են /*ի* և /*ու* ձայնավորները: Բազմավանկ բառերի դեպքում Բայազետի բարբառում շեշտագրկման հետևանքով կարող են հնչյունափոխվել բոլոր ձայնավորներն էլ (բացի *ը*-ն): Այդպես է և շրջակա բարբառներում, սակայն նկատելի է, որ Վանի և Մշո բարբառներում շեշտագրկման հետևանքով ձայնավորների սղումը ավելի ընդգրկուն է, իսկ Արարատյան բարբառում հիմնականում վերաբերում է /*ի*, /*ու* ձայնավորներին:

Թե՛ Բայազետի և թե՛ շրջակա բարբառներում շեշտափոխական հնչյունափոխության դրսևորումները գրաբարի և արդի գրական հայերենի համեմատությամբ ավելի բազմազան են և ավելի մոտ են միջինհայերենյան վիճակին: Ընդ որում՝ գործառող հնչյունափոխական օրինաչափությունները որպես կանոն ուղեկցվում են բացառություններով, շեղումներով, որոնք բխում են բարբառային վիճակի էությունից և ներկայացնում են հինհայերենյան, միջինհայերենյան, նաև աշխարհաբարյան շրջաններին վերաբերող իրողությունների համադրություն: Առանձին դեպքերում

բարբառային իրողությունների վերլուծությունները թույլ են տալիս նորովի մեկնաբանել նույն կարգի գրաբարյան երևույթները:

Երրորդ գլխում («Բառագիտական իրողություններ») Բայագետի բարբառի բառապաշարը դիտարկվում է ըստ տարբեր շերտերի, իմաստային ու բառակազմական յուրահատկությունների:

Բայագետի բարբառի բառապաշարը ներառում է հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլեր ներկայացնող բառաշերտեր, տարբեր լեզուներից, գրական հայերենից ու այլ բարբառներից արված փոխառություններ: Անկախ լեզվի զարգացման այս կամ այն փուլի վերաբերության՝ առանձնանում են բարբառային բառերը:

Նպատակահարմար է մինչև 12-րդ դարին վերաբերող կամ հինհայերենյան բառապաշարի ներսում տարբերակել՝ ա) գրաբարի հետ ընդհանուր և բ) գրաբարից տարբեր բառաշերտեր: Հինհայերենյան բառաշերտի հիմնական մասը կազմում են գրաբարի հետ ընդհանուր բառերը: Այս բառաշերտը, ըստ ուսումնասիրողների բերած տվյալների, Վանի և Խոյ-Մարաղայի բարբառներում պարունակում է մոտ 1600-ական բառ, Մշո բարբառում՝ մոտ 1850 բառ, Արարատյան բարբառում՝ մոտ 3000 բառ, Դիադինի բարբառում՝ մոտ 1700 բառ: Մենք Բայագետի բարբառում արձանագրել ենք գրաբարի հետ ընդհանուր 2000-ից ավելի բառեր՝ արմատական բառերից բացի ներառելով նաև բաղադրություններ: Բարբառների՝ գրաբարի հետ ընդհանուր բառաշերտի հիմնական մասը կազմում են ընդհանուրհայերենյան բառերը, որոնք. որպես կանոն, վերաբերում են հիմնական բառաֆոնդին: Հինհայերենյան բառաշերտում որոշակի քանակություն են կազմում նաև գրաբարյան մատենագրության մեջ իրենց զուգահեռներն ունեցող, սակայն արդի գրական հայերենում, նաև լեզվի այլ դրսևորումներում ոչ գործածական բառերն ու բառաձևերը (օրինակ՝ անագան – հ'անքան, ատակել – հ'ատըկել, հորդել – խօթթել): Գործառում են նաև քարացած քերականական ձևեր (*կըխտակուրուս, ն'խնյաց, տ'նիս, խեռ լըսողաց*): Հինհայերենյան բառաշերտի՝ գրաբարից տարբերվող բառերի մեջ առանձնացվում են բարբառի հնչյունափոխության սովորական օրենքներով չբացատրվող՝ գրաբարից տարբեր հնչյունական կերպարանք ունեցող (տըրըփալ, փըռթիկ, *տուտկ*), գրաբարից տարբեր կազմություն ունեցող բառեր (*դանօվ, մըքըկել, գ'եստ, փըրքըվել, խօնթխընթալ, ճընջուխ*), գրաբարում չվկայված հնդեվրոպական արմատներ կամ այդպիսիք ունեցող բառեր (լիժ, *կ'վառ, կըռկել, փամփըռնուկ, քըռփըշտուն*) և այլն:

Բայագետի բարբառում գործառում են միջինհայերենյան բառաշերտի հազարից ավելի բառեր: Դրանց մի մասը բնիկ բառեր են (ճուռ, հ'առիք, ճըրել, մըռափ), զգալի քանակություն են կազմում միջնադարյան մատենագրության մեջ արձանագրված և նորակազմություններ համարվող բառաձևերի զուգահեռները (*ըընխըռնել, էրկուտըկել, պ'տըռտել, կընիկ'ըմատ*):

Միջինհայերենյան շրջանում Բայագետի բարբառը (ինչպես հայերենն ընդհանրապես) փոխառություններ է կատարել տարածաշրջանում գործառող այլ լեզուներից, հատկապես՝ արաբերենից (*ջէբ, խալալ, կ'յիմ, ն'ֆ'ս*), պարսկերենից (*թուռշի, շօռվա, քուֆտ', փեղաս*), թուրքերենից (*մ'զ, բ'րիշ, գուլում, զօզ'*): Արաբական փոխառություններում նկատելի են հնչյունական մի շարք իրողություններ, որոնք բար-

բառի հնչյունական համակարգում տեղաշարժեր են առաջ բերել. ա) մեծ տարածում ունի ° ձայնավորը, բ) արաբերենի ձայնեղները բոլոր դիրքերում պահպանում են իրենց որակը (դ՛վի, խաբար, խարաբ, շ՞րբ՞թ), գ) այդ լեզվի *կղաճ* բաղաձայնի դիմաց բարբառիս բառասկզբում հանդես է գալիս *կ*՝ կամ *կ* (կ՛/կ՞րիբ, կ՛/կուրբան), դ) *ճ* հնչյուն կարող է դրսևորվել բառի բոլոր դիրքերում (ֆըլան, դ՞ֆտ՞ր, հ՞րիֆ), ե) արաբերենի բառասկզբի *հ*-ի դիմաց որպես կանոն բարբառս ունի *հ*՛ (հ ուքմ, հ ախ, հ ավես), իսկ բառամիջի *հ*-ի դիմաց *յ* (ջ՞լել, մ՞յլ)՝: Ուրսկերեն փոխառություններում նկատվում են հիմնականում հնչյունական նույն իրողությունները: Թուրքերեն փոխառություններում ևս գործածական է ° ձայնավորը, առկա է հպականների ու հպաշփականների՝ ըստ ձայնի և աղմուկի համապատասխանություն (բեգ – beg, բիզ – biz, չ՞ղըր – çadir, օ՞մկ – emek, դոշ – döş), սակայն հաճախ էլ՝ անհամապատասխանություն (յուռդ – yurt, կ՞լիբ – kalip, չ՞գուչ – çekiç, փախլավա – baklava, բեյ – pey, տ՞ղլի – dalga, ճիմ – çim): Թուրքերենի *ğ* հնչյունի դիմաց բառասկզբում ունենք *կ*, բառամիջում ու բառավերջում՝ *ղ* (ğapağ – կ՛փաղ, boğa – բուղա, բողազ – boğaz), *ց*-ի և *կ*-ի դիմաց բառասկզբում համապատասխանաբար առկա են *գ* (göl – գոլ, güzel – գոզ՞լ) և *կ* (karavaş – կ՞ր՞վաշ, kazan – կ՞զան), իսկ մյուս դիրքերում՝ *ղ* կամ *խ* (kulluk – կուլուղ, yorgan – յորղան, otak – օթաղ, yaka – յախա, dalga – տ՞ղլի, baklava – փախլավա): Թուրքերենի օ, ü քմայնացած հնչյունների դիմաց Բայազետի բարբառում գործառում են պարզ ձայնավորներ (göl – գոլ, döş – դոշ, güzel – գոզ՞լ, gözlük – գոզլուկ), բառասկզբում *ա*, *օ*, *ու* ձայնավորներից առաջ տարածված է *յ*-ի գործածությունը (յախու, յան, յարա, յորղան, յուրդ): Արաբապարսկաթուրքական փոխառություններով բարբառումս ձևավորվել են բազմաթիվ բաղադրություններ և՛ ածանցմամբ, և՛ բառաբարդմամբ: Շատ բառեր ենթարկվել են իմաստափոխության: Թերևս միջինհայերենյան շրջանին են վերաբերում նաև քրդերենից կատարված փոխառությունները (*բ՞լ՞ք*, *բըր*, *ճեռօք*, *ճ՞վիկ*):

Բարբառային բառապաշարում էական կշիռ ունի նաև աշխարհաբարյան շերտը: Բայազետի բարբառի աշխարհաբարյան բառաշերտի մի մասը թերևս կազմում են բառային այն միավորները, որոնք ներկայացնում են նախորդ փուլերին բնորոշ ձևերին զուգահեռ կամ համապատասխան այլ ձևեր (ինչպես՝ գրաբ. *սկն դնել*, միյ. *սծել գաչք* «ձգտել տիրանալ» - Բ. *հ՞շկ դ՛ընել*, գրաբ. *յաչաց ելանել*, միյ. *աչաց ելնել* «աչքից ընկնել» - Բ. *հ՞շկէ հ ըլնել*, գրաբ. *ամենայն ոք*, միյ. *ամէն մէկ* «ամեն մեկը» - Բ. *մ՞եք մ՞ոռթ*, գրաբ. *առն տալ*, միյ. *ամուսնոյ տալ* «աղջկան ամուսնացնել» - Բ. *մ՞ոռթի տալ*, գրաբ. *կարօտանալ*, միյ. *կարօտնալ* «որևէ բանի կարիք զգալ» - Բ. *դ՛էմուդ առց հ ընգնել*, միյ. *հոգս* «մտահոգություն, մտատանջություն» - Բ. *գ ըլխացավանք*), *մեկ ուրիշ խուսր են կազմում* չեզվական նոր, աշխարհաբարյան իրողություններ պարունակող բառաձևերը (*հ անգաճը կըղրել*, *գ ըլխից դ՛ուս*, *իշի քուռակ*, *խելքից մըտկից դ՛ուս*), շատ բառեր էլ նոր ժամանակներին վերաբերող իրողություններ են ներկայացնում և հետևաբար աշխարհաբարյան կազմություններ են (*գ՛ալբ արի*, *քախկըվորի*, *հ՛նկա խանել*, *գուռք ախ*, *ծ՞լօվի*, *իրեքնոց*, *ծ՞խ գալ*, *գ ըլխել* /զլխվ հարվածել գնդակին/, *հ՛ ունքերը քաշել*, *էրկուհ արգանէ*, *տընակոյ*) և այլն:

Աշխարհաբարյան շրջանում Բայազետի բարբառը շարունակել է արևելյան լեզուներից բառեր վերցնել, սակայն մեծ քանակի փոխառություններ են կատարվել հատկապես ռուսերենից և սրա միջոցով՝ եվրոպական լեզուներից: Բարբառում ռուսերենից կատարված փոխառությունների քանակը, ըստ մեր հաշվումների, կազմում է մոտ 1300 բառային միավոր: Բարբառով գրի առնված ամենավաղ նյութերում ռուսերեն փոխառյալ բառեր չեն հանդիպում: Կարելի է ենթադրել, որ այդպիսիք մեծ քանակով ի հայտ են եկել նոր հայրենիքում և առավելաբար խորհրդային շրջանում: Ռուսերենից կատարված փոխառությունները ևս ենթարկվում են բարբառի հնչյունական օրինաչափություններին, շատ բառեր, վերջում ունենալով *ա* կամ *օ*, էականորեն ընդլայնել են Բայազետի բարբառի բառավերջում այդ ձայնավորների գործածությունը: Լինելով զգալի քանակության և ունենալով մեծ գործածականություն՝ ռուսերեն փոխառությունները առավելապես հետաքրքրություն են ներկայացնում հնչյունաբանական առումով: Բառակազմական առումով մեծ արտադրողականություն չունենալով՝ դրանք յուրահատկություններ են հանդես բերում բայակազմության մեջ, իսկ քերականական առումով լիովին հարմարվել են բարբառի օրինաչափություններին:

Բարբառի բառապաշարը շարունակ համարվում է գրական լեզվից ներթափանցող բառերով: Մի շարք դեպքերում այդ համարումը տեղի է ունենում աստիճանաբար դուրս մղվող օտար համարժեքների դիմաց (*թվանք – հ՛ըրացան, օթաղ – սէնյակ, կ՛յիլ – հ՛ամաձայն, ՚կուշկա – լուսամութ*): Այլ դեպքերում բարբառ են մուտք գործում նոր իրողություն արտահայտող բառեր (*զատամ՛ռտիկ, ՚ղուսակ, ուշուչիչ, մ՛նկկապ՛ռտէզ, յեռախօս*): Բայազետի բարբառ բառեր են մուտք գործել նաև շրջակա բարբառներից (օրինակ՝ Մշո բարբառից՝ *վըր՛գ ըլլուու, վըրվըզի, դ՛ուս վըր դ՛ըռան, Վանի կամ Խոյ-Մարադայի բարբառից՝ կըռունձ, տըխպէլ, ճի, ճեղ, Արարատյան բարբառից՝ դիփչօղական, կըփչոն, կըփչիկ, փախձան*): Բայազետի բարբառի բառապաշարը ներկայացնող մեր կազմած բառացանկում (առանց գրաբարի հետ ընդհանուր բառային միավորների) հաշվվում են 6500-ից ավելի բառային միավորներ:

Բարբառային բառապաշարում մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում բարբառային բառերը: Տարբերակվում են այդ կարգի բառերի երեք խմբեր. ա) բառեր, որոնք հայերենի բարբառներում լայն տարածում ունեն (*ծան, բ՛ըշտել, ճըխտել, շըշկըռել*), բ) Բայազետի և այլ, հատկապես մերձավոր բարբառներում գործածական բառեր (*գ ըթածուրիկ, ճըլճեխ, մէկեսմէկ, գախախօրել*), գ) միայն Բայազետի բարբառում հանդիպող բառեր (*գըլորգընդի, կըղզընել, կոտըշխըրել, մըխկուտ*):

Բայազետի բարբառում ևս բարբառային բառերը արտահայտում են տարբեր ոլորտների (կենցաղ, հարաբերություններ, վիճակ, երկրագործություն, մարմին, հատկանիշներ, շրջակա միջավայր և այլն) վերաբերող իրողություններ:

Բարբառային բառապաշարը աչքի է ընկնում իմաստաբանական հետաքրքիր շատ իրողություններով, այն միայն հին իրողությունների վերաբերող իմաստային խմբերով չէ, որ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Կենցաղով ու գործունեությամբ չպայմանավորված տարբեր թեմատիկ խմբեր իրենց իմաստային ու բառակազմական յուրահատկություններով նույնպես բնութագրական են բարբառների համար: Օրինակ,

Բայագետի բարբառի՝ *ժամանակին* առնչվող բառերի քանակը անցնում է հարյուրից: Բարբառում լայնորեն դրսևորվում են բազմիմաստության (*հ ընգնավորել* – 1. սաստիկ վախենալ, 2. կատաղել, *խըրկել* – 1. վռնդել, 2. կնռոջից բաժանվել), իմաստափոխության (գրաբ. *հրեղէն* «հրից բաղկացած, հրէ, հրի նման» – Բայագետի բբբ. *խըրեղէն* «չնաշխարհիկ»․ գրաբ. *վաստակ* «աշխատություն, հոգնություն, գործ» – Բայագետի բբբ. *վաստակ* «զավակ»․ միջ. *բաժինք* «բաժանված ամբողջի ամեն մի մասը» – Բայագետի բբբ. *բաժինք* «օժիտ»), համանունության (*մըխել* /ծուխ՝ մուխ բարձրանալ/ – *մըխել* /մեխ խփել/. *գատ* /հեռու/ – *գատ* /ճաշ/) ու հոմանիշության երևույթները: Հոմանիշային շարքը որևէ երևույթ կարող է ներկայացնել ամենատարբեր կողմերով, ինչպես *վախենալ* – *կ'ըկըմել*, *լալկել*, *հ ընգնավորել*, *զախախորել*, *լիզուն կըպել*, *թուքը ջօրնալ*, *գ ույնը թ'լել*, *գ ույնը քըցել*, *հ ըլնել պ'տի ծէփոն*, *րունը ջ ուր դ առնալ*, *ճրժէ կըդրել*, *լեղին կըդրել*, *լեղին ջ ուր դ առնալ*, *մ'գերը բիգ-բիգ կ'յնել*, *վողները թույնալ*, *թեվերը թույնալ*, *տ'կը շըռել*, *սիտը դ ող հ ընգընել*, *իսն 'ոնել սիտը*, *սըռտունքը դ օղալ*, *իս ու դ ողի մէջ հ ըլնել*: Բարբառային խոսքը հագեցած է դարձվածքներով (*րանա դ օխձըվոր* /մրսկոտ/, *տունը բ'առցել* *քլօրին* /տակնուվրա անել/, եղանակավորող արտահայտություններով (*գիղամ գիղաս* /սպառնալիք/. *էլ իմալ գ ըլնէ ր* *Ռեգնանք*) ու բանաձևային կառույցներով (*հ ջկերըս չուռե* /ինչ-որ մեկի/ *խըմար*), առածներով ու ասացվածքներով (խէր 'րէր ես՝ խէրկուրուս մի 'րա. *էրկու շուն կըռվան*, *ճ'մփօթի բ'անն չօղալ*): Բայագետի բարբառում դրսևորվում են բառաբարդման և ածանցման՝ հայերենին հատուկ եղանակները՝ որոշ յուրահատկություններով:

Չորրորդ գլխում («Բայագետի բարբառի ձևաբանական առանձնահատկությունները՝ շրջակա բարբառների համեմատությամբ») բարբառի անվանական ու բայական համակարգերը վերլուծության են ենթարկվում՝ ձևավորման պատմական ընթացքի և շրջակա բարբառային համակարգերի հետ փոխհարաբերությունների ու ազդեցությունների դիտարկումով: Չթեքվող խոսքի մասերը հետաքրքրություն են ներկայացնում իմաստագործառական մի շարք յուրահատկություններով:

Բայագետի բարբառում հոգնակերտ մասնիկները ունեն գործառական տարբեր բաշխում և միանում են տարբեր հիմքերի: Ընդհանրական բնույթ ունեցող *էր*, *նէր* հոգնակերտները, գտնվելով լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ, որպես կանոն միմյանց փոխարինել չեն կարող, սակայն կարող են փոխարինել այլ հոգնակերտների: Նկատելի է նաև սրանց գործառական ոլորտների ընդլայնման միտում, սակայն միշտ չէ, որ *էր* կամ *նէր* հոգնակերտները կարող են մյուսներին համարժեք լինել իմաստային առումով: Սահմանափակ տարածում ունեցող հոգնակերտների գործածությունը պայմանավորված է բառերի ձևային (ք), իմաստային (րանք, տանք / տիք, անք, ոնք, ենք), նախնական ձևաբանական (վանք) հատկանիշներով, իսկ սակավ հանդիպող *անք* (ձ'իյանք), *իք* (մ'ոթիք), *անիք* (կընանիք), *էրք* (տըղէրք), *ստանք* (գ'տըռստանք) թեքություններից առաջին երեքը գործածվում են ավանդությամբ, վերջին երկուսը՝ հարևան բարբառների ազդեցությամբ:

Եթե Բայազետի բարբառի բոլոր հոգնակերտներն ունեն իրենց գուգահեռները շրջակա բարբառներում, ապա վերջիններումն կան հոգնակերտներ, որոնք Բայազետի բարբառում չկան:

Բայազետի բարբառը, ինչպես և Խոյ-Մարաղայի ու Կը ճյուղի բարբառները, ներգոյական հոլով չունի: Դիտարկվող բոլոր բարբառներում սեռականը և տրականը տարբերվում են որոշիչ հողի գործածությամբ, Մշո բարբառից բացի՝ մյուս բարբառներում հայցական հոլովը իրի առման դեպքում նման է ուղղականին, իսկ անձի առման դեպքում՝ տրականին: Բայազետի բարբառում սովորական են բացառականի ց-ով ձևերը, բայց գործածվում են նաև է-ով ձևեր: Այդպես է և Վանի, Դիադինի, Մշո բարբառներում: Արարատյան բարբառից բացի՝ մյուս բարբառներում հատուկ տեղանունների բացառականը ունենում է ա վերջավորություն: Այսպիսով, Բայազետի բարբառը, Վանի և Դիադինի բարբառների հետ, սեռական, տրական, հայցական հոլովների ձևավորման առումով նմանվում է արևելյան բարբառներին, իսկ բացառականի ձևավորման յուրահատկություններով և ներգոյական հոլովի բացակայությամբ հարում է հարևան արևմտյան բարբառներին:

Բայազետի և Արարատյան, Խոյ – Մարաղայի, Վանի բարբառներում գոյականների մեծ մասը ենթարկվում է Ի հոլովման (Վանի բարբառի դեպքում՝ միայն եզակի թվում): Ու հոլովումը իր ընդգրկմամբ երկրորդն է Բայազետի, Վանի, Արարատյան, Խոյ-Մարաղայի բարբառներում և ամենատարածվածն է Մշո, Դիադինի բարբառներում: Բայազետի և Արարատյան բարբառներում Ու հոլովումն ունի ձևային (*ի* հնչյունով ավարտվող բառեր) և ձևախմբային (անորոշ դերբայ) հիմքեր, մյուս բարբառներում այս հոլովման ենթարկվում են նաև իմաստային խումբ կազմող (կենդանիների անուններ) և որևէ հատկանիշով չխմբավորվող բառեր, իսկ Մշո և Դիադինի բարբառներում հոգնակի թվում Ու հոլովումն ունի ընդհանրական բնույթ: Բայազետի, Արարատյան, Մշո, Դիադինի բարբառներում Վա հոլովման բառերը սեռականում ունենում են *վա* վերջավորություն, Վանի և Խոյ-Մարաղայի բարբառներում՝ *վան* կամ *վա*: Այս հոլովման բառերի՝ բացառականի *է* վերջավորությամբ ձևերը Բայազետի բարբառում ավելի սովորական են (*հ'անավորնէ, կէսորնէ*): Այդպիսով բարբառս, պահպանելով Վա հոլովման բառերի բացառականի՝ միջինհայերենյան ակունքներ ունեցող *է*-ով ձևերը, մերձենում է արևմտյան և Խոյ-Մարաղայի բարբառներին ու տարբերվում Արարատյան բարբառից: Ի տարբերություն մյուս բարբառների՝ Ան հոլովման ենթարկվող բառերի թիվը խիստ սահմանափակ է Բայազետի և Արարատյան բարբառներում: Սրանցում Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ մյուս բարբառների սակավաթիվ այլ բառերի դիմաց: Բոլոր բարբառներում Յ հոլովումն ունի ձևախմբային հիմք: Ա արտաքին հոլովումը կանոնավորապես դրսևորվում է հիմնականում Բայազետի և Մշո բարբառներում: Բայազետի բարբառում այս հոլովման ենթարկվում են հատուկ տեղանունները և մեկերկու հասարակ անուններ, Մշո բարբառում՝ նաև անձնանուններ, որոշ հասարակ անուններ: Սեռական-տրականում ա հոլովիչ են ունենում Բայազետի բարբառի մի քանի բառեր ևս, ինչպես նաև Մարաղայի խոսվածքի՝ իկ - ով վերջացող բոլոր բառերը: Մյուս բարբառներում առկա են Ա վերջադրական հոլովման արտահայտության

մասնավոր դեպքեր: Ընդհանրապես, դիտարկվող բարբառներում եզակի սեռական-տրականի ձևով նույնացել են նախնական Ա ներքին և Ա արտաքին հոլովումների արձագանքները ներկայացնող բառախմբեր, ընդ որում՝ մի շարք հասարակ, որոշ դեպքերում նաև՝ հատուկ անունների՝ բարբառներում Ա արտաքին հոլովման ենթարկվելը արձագանքն է հինհայերենյան Ա ներդրական հոլովման, իսկ հատուկ տեղանունների նման հոլովումը արձագանքն է հինհայերենյան Ա վերջադրական հոլովման: Նկատելի է, որ հատուկ տեղանունների հոլովական յուրահատկություններով հինհայերենյան համակարգին ավելի մոտ են Բայազետի և Մշո բարբառները, քան մյուս բարբառները:

Որոշյալության կարգի դրսևորման առումով բարբառները յուրահատկություններ են հանդես բերում ըստ արտահայտության միջոցների ու եղանակների և ըստ ընդգրկման: Ըստ այդմ՝ ը և ն որոշիչ հոդերի գործածությամբ բնութագրվում են Բայազետի, Մշո, Արարատյան և Խոյ-Մարաղայի բարբառները, միայն ն որոշիչ հոդ ունեն Վանի, Դիադիսի բարբառները և Ալաշկերտի խոսվածքը: Սեռականից բացի բոլոր հոլովներում որոշիչ հոդի կիրառությամբ բնութագրվում են Արարատյան և Խոյ-Մարաղայի բարբառները: Բոլոր բարբառներում անորոշ հոդը ունի նախադաս կիրառություն, Վանի բարբառում և Ալաշկերտի խոսվածքում՝ նաև հետադաս կիրառություն: Բայազետի և Վանի բարբառներում երբեմն հանդիպող կրկնակի հոդառությունը ընդհանուր առմամբ բնութագրական չէ այդ բարբառների համար, թերևս երկուսում էլ մարող հատկանիշ է: Ստացականությունը բոլոր բարբառներում էլ դրսևորվում է *ս, տ, ն (ը)* հոդերով, որոնք կարող են դրվել բոլոր հոլովների վրա: Բայազետի բարբառում հոգնակի ստացականություն արտահայտելու համար թե՛ միավանկ, թե՛ բազմավանկ բառերը ստացական հոդից առաջ ստանում են *ներ* հոգնակերտը: Բարբառներում գործածվող դիմորոշ հոդերն են *ս* և *տ*, որոնք կարող են դրվել անձնանիշ գոյականների կամ իբրև այդպիսիք գործածվող այլ բառերի բոլոր հոլովական ձևերի վրա: Սակավ *են ս* հոդի՝ ցուցական իմաստով կիրառության դեպքերը:

Բոլոր բարբառներում որակական ածականը քերականորեն բնորոշվում է համեմատության աստիճաններով, որոնք դրսևորվում են շարահյուսական միջոցներով, վերլուծական, նկարագրական եղանակներով, ածանցմամբ, բառաբարդմամբ, նաև՝ հնչերանգով: Դիտարկվող բարբառները թվականների դրսևորման էական գանազանություններ հանդես չեն բերում:

Հաճախ համակարգային բնույթ ունեն և բարբառների միջև համեմատություններ անցկացնելու առումով լեզվական զգալի նյութ են պարունակում դերանունների ձևաբանական յուրահատկությունները: Այսպես, անձնական դերանունների առաջին և երկրորդ դեմքերի տրական հոլովի ձևերը գրաբարատիպ են Արարատյան բարբառում (*ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ*), մինչդեռ Բայազետի և մյուս բարբառներում այդ ձևերն ունեն ի կամ իկ հավելված (ընձի, մեզի, քեզի, ձեզի, մեզիկ, ձեզիկ), Բայազետի և Վանի բարբառներում՝ նաև առանց գ-ի ձևեր (քե, մե, ձե): Միայն պարզ կազմության ցուցական դերանուններ ունի Արարատյան բարբառը (էս, էտ, էն), միայն հավելվածավոր կազմության դերանուններ ունի Մշո բարբառը (*իդա, ինա, ըդի*,

ընդ), և՛ պարզ, և՛ հավելվածավոր կազմության դերանուններ ունեն Բայազետի (Էս, Էսի, Էսա, Էսիկ, Էսակ), Վանի (Էս, Էսա, Էսիկ), Խոյ-Մարադայի (Էտ, Էտիկ) և Դիադինի (Էս, Էսի, Էսան) բարբառները: Բայազետի բարբառում ցուցական դերանունները ենթարկվում են Ու անվանական հոլովման, մինչդեռ մյուս բոլոր բարբառներում այդ դերանունները ենթարկվում են դերանվանական հոլովման՝ եզակի սեռականի ձևերում ունենալով *ք*: Ցուցական դերանունների եզակի սեռականում կարևոր հատկանիշ է *տ* – ի հավելումը, որ առավելաբար հատուկ է արևելյան բարբառներին, իսկ արևմտյաններից դրսևորվում է Դիադինի և Սշո բարբառներում: Այս հավելման վերաբերյալ հայ լեզվաբանության մեջ արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ: Մենք համամիտ չենք Ա.Ղարիբյանի այն տեսակետին, թե գործընթացը տեղի է ունեցել *էս + դորա > էսդոր > էստուր – ըստուր > էստու* ճանապարհով: Ինչ խոսք, ընդունելի է Հ.Աճառյանի տեսակետը *տ-ի*՝ հնչյունական հավելում լինելու վերաբերյալ: Սակայն անհամոզիչ է թվում այն պնդումը, թե այդ ներմուծումը սկիզբ է առել *նրա* կամ *այնր* ձևերից և ապա տարածվել նաև մյուս ձևերում: Երևույթի դիտարկումը Բայազետի բարբառում մեզ թույլ է տալիս ենթադրել, որ *էսի* և *էնի* դերանունների *ըստու* և *ընդու* սեռականներում առաջնալեզվային հավելական հնչյունի առկայությունը հետևանք է *էտի* դերանվան *ըտու* սեռականի համաբանական ազդեցության, որին մեծապես նպաստել է այն հանգամանքը, որ բարբառումս, ինչպես նաև հայերենի շատ դրսևորումներում, բառակազմի ը ձայնավորին մեկ բաղաձայն հաջորդել չի կարող (հիշատակված *ըտու* ձևը թերևս հնարավոր է դարձել տ հպականի տևական արտասանության հնարավորություն ունենալու շնորհիվ), ուստի անընդունելի են ը-սու, ը-նու ձևերը: Ստացական դերանունները Բայազետի բարբառում ևս անձնական դերանունների սեռական հոլովաձևերն են, որ հողի միջոցով ձևավորվում են իբրև սկզբնաձևեր, ձեռք բերում ինքնուրույն իմաստ ու գործածություն և հոլովվում՝ եզակի թվում Ու հոլովմամբ, հոգնակի թվում՝ Ց հոլովմամբ: Շրջակա բոլոր բարբառներում, ի տարբերություն Բայազետի բարբառի, ստացական դերանունները ունեն նաև հավելյալ մասնիկներով կազմություններ: Դերանվան մյուս տեսակները ևս Բայազետի և շրջակա բարբառներում հանդես են բերում ինչպես բառաձևերի, այնպես էլ քերականական հատկանիշների գանազանություններ:

Բայազետի բարբառը էական առանձնահատկություններ ունի բայական համակարգում: Բայի կազմության առումով այստեղ և՛ Ե, և՛ Ա խոնարհումների բայերում հինհայերենյան *ան* ածանցի դիմաց հանդես է գալիս *ն* ածանց, և այդ բայերի կազմությունը շարունակում է տարբերակվել միայն լծորդությամբ, ու ըստ այդմ էլ խոնարհման համակարգում բայերը հանդես են բերում յուրահատկություններ: Այդպես է և Սշո, Դիադինի, հիմնականում նաև Վանի բարբառներում, մինչդեռ Արարատյան և Խոյ-Մարադայի բարբառներում Ա խոնարհման բայերում գործածվում է *ան* ածանց: Բայազետի բարբառում բացակայում է չ բայաձանցը, կենսունակ է Ա խոնարհման բայեր ձևավորող *ն*-ն: Շրջակա բարբառային միավորներում միայն Արարատյանի որոշ խոսվածքներ ունեն չ ածանց: Կրավորական *վ* ածանցը Բայազետի բարբառում ներգործական սեռի բայերը վերածում է առավելաբար չեզոք սեռի, ընդ որում՝ շատ բայեր այդ ածանցը կամ ընդհանրապես չեն ընդունում, կամ

հազվադեպ են ընդունում: Բայազետի և Արարատյան բարբառներն ունեն պատճառական *gն* ածանց, մյուսները՝ *gnig* և *nig*: Բայը Ե և Ա խոնարհումներ ունի Բայազետի, Արարատյան, Խոյ-Մարաղայի և Վանի բարբառներում, Դիադինի բարբառում՝ նաև Ու: Մշո բարբառում դիտարկվել են *ա, է, ի, ու* խոնարհիչներ: Անցյալի թեական հիմք ունենալու իրենց հատկանիշով Բայազետի և Արարատյան բարբառները տարբերվում են մյուսներից: Բայազետի բարբառում բայի սեռը կարող է պայմանավորված լինել բայիմաստով, դրսևորվել ածանցմամբ, բայական համապատասխան վերջավորություններով, շարահյուսական միջոցներով: Այստեղ պահպանվել են հինհայերենյան շրջանից եկող ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումները (անցյալ կատարյալ ժամանակաձևում, ըղձական, ենթադրական, հարկադրական ապառնիների եզակի երրորդ դեմքերում, եզակի հրամայականում), որոնց դրսևորումը պայմանավորված է՝ ա) բայի կազմությամբ (*ն, էն* և *վ* ածանցներ ունեցող բայերը խոնարհվում են կրավորաձև, իսկ *gն* ածանց ունեցողները՝ ներգործաձև), բ) լծորդությամբ (Ա խոնարհման պարզ բայերը խոնարհվում են ներգործաձև, իսկ Ե խոնարհման նույն կարգի /նաև բազմապատկական ածանց ունեցող/ բայերը կարող են խոնարհվել ներգործաձև և կրավորաձև), գ) բայի սեռով (Ե խոնարհման պարզ, ինչպես նաև բազմապատկական ածանց ունեցող ներգործական սեռի բայերը խոնարհվում են ներգործաձև, իսկ նույն կարգի չեզոք բայերը որպես կանոն խոնարհվում են կրավորաձև), դ) բայիմաստով (Ե խոնարհման պարզ, ինչպես նաև բազմապատկական ածանց ունեցող վիճակ և դրություն ցույց տվող բայերը խոնարհվում են կրավորաձև, իսկ նույն կարգի վիճակ և դրություն ցույց չտվող, նաև բնության երևույթներ ներկայացնող միադինի բայերը խոնարհվում են ներգործաձև): Բայազետի բարբառում կան բայեր, որոնք համապատասխան ժամանակաձևերում կարող են խոնարհվել և՛ ներգործաձև, և՛ կրավորաձև, իսկ այլ դեպքերում նույն ձևով կարող են արտահայտել ինչպես ներգործականության, այնպես էլ չեզոքության կամ կրավորականության իմաստներ: Ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումների տարբերակումը իր դրսևորումներն ունի նաև շրջակա Դիադինի, Մշո, Վանի, Խոյ-Մարաղայի բարբառներում, Ալաշկերտի խոսվածքում:

Բայազետի բարբառում բայն ունի 7 դերբայ՝ անորոշ, հարակատար, ենթակայական, անկատար, վաղակատար, ժխտական և ձևի: Դիտարկվող բոլոր բարբառներում անորոշ դերբայն ունի *ել / էլ, ալ* վերջավորություններ և եզակի թվում ենթարկվում է Ու հոլովման: Հարակատար դերբայը Բայազետի բարբառում բոլոր դեպքերում ունի *ուկ* վերջավորություն, վաղակատարը՝ էր/եր վերջավորություն: Արարատյան բարբառից բացի՝ շրջակա բոլոր բարբառներն ունեն *ուկ* մասնիկով հարակատար (հաճախ ած-ով ձևին զուգահեռ): Անկատար դերբայը Բայազետի բարբառում ունի *ուս* վերջավորություն, որը *գ ալ, լ՞, տալ* բայերի դեպքում ավելանում է անորոշի վրա՝ *գ ալուս, լ՞ուս, տալուս*: Այս դերբայական ձևն ունի նաև Արարատյան բարբառը՝ *ըս, ուս* վերջավորություններով: Լիովին ընդունելի համարելով անկատարի առաջացման վերաբերյալ հայագիտության մեջ տարածված տեսակետը՝ կարծում ենք, որ ներգոյական հոլով չունեցող Բայազետի բարբառում այդ դերբայի ձևավորումը արդյունք է ոչ թե համակարգի ինքնուրույն զարգացման, այլ Արարատյան բարբառի

ազդեցության: Այս դերբայի գործառությունը բարբառումն թերևս պետք է սկսված լինի Արարատյան բարբառում դրա ամբողջական ձևավորվածության ու կիրառության պայմաններում, Արարատյանի հետ շփումները ավելի սերտ դառնալու պարագայում և սահմանական ներկայի՝ այդ բարբառին բնորոշ ձևը կիրառելու շնորհիվ, հավանաբար 18-րդ դարում: Թվում է՝ Բայազետի բարբառում ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը իրականում կազմվում են հաստատականի ձևերից (և ոչ թե անորոշ դերբայից՝ լ-ի անկումով)՝ հնչյունափոխական որոշ գործընթացներով, այսինքն՝ ժխտական դերբայի կազմավորումը բարբառումն կարող է ունենալ տարբեր մեկնաբանություն: Ձևի կամ ընթացակցական դերբայը Բայազետի բարբառում ձևավորվում է *էն* կամ *ուն* մասնիկներով, որոնք ավելանում են անորոշ դերբայի վրա: *Ես* բայի *ա* ձևը բարբառումն ներքին զարգացման արդյունք է և առնչվում է ըղձական ապառնու և հրամայականի, ինչպես նաև հինհայերենյան եզակի հրամայականի համապատասխան ձևերին: Եղանակաժամանակային ձևերը Բայազետի բարբառում կազմավորվում են հիմնականում գրական արևելահայերենին բնորոշ եղանակներով:

Ապակատար դերբայի բացակայության պատճառով սահմանականի ապառնու իմաստն արտահայտվում է ենթադրական ու հարկադրական եղանակների ձևերով: Սահմանական եղանակի վաղակատար ներկայի հոգնակի երրորդ դեմքի ձևում (քընած/քընած ա) ակնհայտորեն դրսևորվում է Ալաշկերտի խոսվածքի ազդեցությունը: Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական ածանց ունեցող բայերը անցյալ կատարյալ կարող են կազմել և՛ ներկայի, և՛ անցյալի հիմքերից (այդպես է նաև Մշո և Դիադինի բարբառներում): Պատմական ներկայի իմաստը բարբառումն շատ հաճախ արտահայտվում է ենթադրական ապառնու ձևերով, որը գուցե կարող է վկայել Բայազետի բարբառի՝ նախկինում Կը ճյուղին պատկանելու մասին: Հարկադրականի ձևերը բարբառումն կազմվում են *պըտի* եղանակիչով: Բայերի անկանոնությունները պայմանավորված են զանազան գործոններով, որոնցից են միավանկությունը, լեզվի զարգացման նախորդ փուլերից ձևերի, նաև անկանոնությունների ժառանգումը, նույնիմաստ բայերի միաձուլումը, այլ բայերի համաբանական ազդեցությունը, ներկայի և անցյալի հիմքերի հնչյունափոխական անհամապատասխանությունը և այլն: Նույն կարգի շեղումներ դիտարկվել են նաև շրջակա բարբառներում:

Հինգերորդ գլխում («Բայազետի և առնչակից բարբառների զուգաբանական վիճակագրական քննություն») վեր է հանվում Բայազետի և շրջակա բարբառների փոխհարաբերությունների վիճակագրական պատկերը՝ ըստ հնչյունաքերականական 100 զուգաբանությունների (տվյալների մեջ մեր կատարած որոշ շտկումներով), բառավիճակագրական քննությամբ ներկայացվում են բառային հիմնական տարբերություններն ու ընդհանրությունները:

Բազմահատկանիշ դասակարգման 100 հատկանիշների շրջանակում Բայազետի բարբառը բնութագրվում է 37,5 (10,5՝ բաղաձայնական, 8,5՝ ձայնավորական, 9,5՝ անվանական, 9,0՝ բայական) միավոր հատկանիշներով: Բոլոր բարբառներում էլ ամբողջական հատկանիշների բարձր ցուցիչները վկայում են կայուն գործառող, բարբառային միասնական համակարգերի մասին:

Ըստ ձայնավորական հատկանիշների՝ Բայազետի բարբառն ամենաքիչ տարբերություններ ունի Դիադինի և Մշո բարբառներից (3,5 միավոր), ամենաշատ տարբերություններ՝ Արարատյան բարբառից (9,5 միավոր): Ըստ բաղաձայնական հատկանիշների՝ Բայազետի և Դիադինի բարբառների տարբերությունների ցուցիչը ամենավոքորն է (3 միավոր): Ամենաշատ տարբերություններ հանդես է բերում Վանի բարբառը (9 միավոր): Հնչյունական հատկանիշներով Բայազետի բարբառին, այսպիսով, ամենամոտը Դիադինի բարբառն է՝ 6,5 միավոր տարբերություններով, իսկ ամենաշատ տարբերություններն ունի Արարատյան բարբառը (18 միավոր): Բայազետի և շրջակա բոլոր բարբառները ունեն հնչյունական 7 ընդհանուր հատկանիշներ, իսկ 50 հնչյունական հատկանիշներից 12-ը որևէ բարբառում չի դրսևորվում: Միայն Բայազետի բարբառին հատուկ է մեկ հատկանիշ՝ շրթնայնացած ա-ի առկայություն:

Ըստ անվանական հատկանիշների՝ Բայազետի և Դիադինի բարբառների տարբերությունների ցուցիչը ամենավոքորն է (3 միավոր): Քիչ տարբերություններ են հանդես բերում նաև Արարատյան (4,5 միավոր) և Խոյ-Մարաղայի (5,5 միավոր) բարբառները: Բայազետի բարբառից անվանական հատկանիշներով ամենաշատ տարբերություններ ունեն Մշո և Վանի բարբառները (10,5-ական միավոր): Բայական հատկանիշների առումով ևս Բայազետի բարբառն ամենաքիչ տարբերություններ ունի Դիադինի բարբառից (5,0 միավոր): Արարատյան բարբառից ունեցած տարբերությունները կազմում են 6 միավոր, Վանի բարբառից ունեցած տարբերությունները՝ 6,5 միավոր: Բայական հատկանիշներով ամենաշատ տարբերություններ հանդես է բերում Խոյ-Մարաղայի բարբառը (9,5 միավոր): Այսպիսով, ըստ քերականական հատկանիշների՝ շրջակա բարբառներից Բայազետի բարբառն ունի տարբերությունների հետևյալ ցուցիչները. Դիադինի բարբառ՝ 8, Արարատյան բարբառ՝ 10,5, Խոյ-Մարաղայի բարբառ՝ 15, Վանի բարբառ՝ 17, Մշո բարբառ՝ 19: Բայազետի և շրջակա բոլոր բարբառները ունեն քերականական 3 ընդհանուր հատկանիշներ, իսկ քերականական հատկանիշներից 11-ը բարբառներում տարածում չունեն:

Շրջակա բարբառներից Բայազետի բարբառին առավել մերձավոր է Դիադինի բարբառը՝ տարբերությունների 14,5 ցուցիչով, սակայն այս երկու միավորները նույն բարբառի մեջ ընդգրկվել չեն կարող, քանի որ իրականում տարբերվում են հատկանիշների ավելի մեծ քանակությամբ⁹: Մյուս բարբառները գտնվում են մոտավորապես հավասար հեռավորության վրա՝ տարբերությունների 28,5-ից 30,5 ցուցիչներով: Հաջորդաբար Բայազետի բարբառին ավելի մոտ է Արարատյան բարբառը՝ տարբերությունների 28,5 ցուցիչով: Ըստ 5-րդ դարում հնարավոր համարված հնչյունաքերականական զուգաբանությունների՝ Բայազետի բարբառին ամենամոտը Դիադինի և Խոյ-Մարաղայի բարբառներն են, իսկ

⁹ Տե՛ս Վ.Կատվայան, Բայազետի և Դիադինի բարբառների փոխհարաբերությունները, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Ե., 2012, էջ 115-129:

տարբերությունների ամենամեծ ցուցիչն ունի Արարատյան բարբառը: Բայազետի բարբառը զուգակցում է արևելյան և արևմտյան բարբառային միավորներին բնորոշ հատկանիշներ և զարգացումներ: Բարբառի՝ առավելաբար արևմտյան կամ արևելյան բարբառներին հատուկ հատկանիշների մեջ արևմտյան բարբառներին բնորոշ իրողությունները քանակով էականորեն գերազանցում են արևելյաններին բնորոշ իրողություններին: Ուշագրավ է հատկապես հնչյունական հատկանիշների առումով Բայազետի բարբառի զգալի մերձավորությունը արևմտյան բարբառներին:

Բարբառների փոխհարաբերությունները պարզելու համար դիտարկել ենք նաև բառային զուգաբանությունների դրսևորումները: Օգտագործելով Գ.Ջահուկյանի կազմած 100 միավոր ընդգրկող ցուցակը, բառական միավորների գնահատման սկզբունքները և հետևելով նրա օրինակին¹⁰, որոշել ենք Բայազետի բարբառի և շրջակա բարբառների բառային հիմնական տարբերությունները: Ստացված տվյալները ցույց են տալիս, որ բառային 100 զուգաբանությունների շրջանակում Բայազետի բարբառին առավել մերձավոր է Դիադինի բարբառը՝ տարբերությունների ընդամենը 1 միավոր ցուցիչով: Ըստ Բայազետի բարբառից ունեցած բառապաշարային տարբերությունների՝ հաջորդում են Վանի (10 միավոր) և Խոյ-Մարադայի (10,5 միավոր) բարբառները: Տարբերությունների ավելի բարձր ցուցիչներ են հանդես բերում Մշո (12,5 միավոր) և Արարատյան (13 միավոր) բարբառները: Բառավիճակագրության մեթոդը կիրառել ենք նաև բարբառային միավորների ընդհանրությունները վեր հանելու համար՝ ընդգրկելով բարբառային լեզվին բնորոշ բառային ավելի մեծ քանակի զուգաբանություններ: Այդ նպատակով Բայազետի և շրջակա բարբառների բառապաշարների առնչությունները դիտարկել ենք ըստ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրում ներկայացված հասկացական-բառանվանողական 478 զուգաբանությունների¹¹, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է որևէ հասկացություն և դրա արտահայտության հնարավոր տարբերակները բարբառային հայերենում: Ըստ այդմ՝ Բայազետի և շրջակա բարբառների ընդհանրությունները ունեն քանակական հետևյալ արտահայտությունը՝ Դիադինի բարբառի հետ՝ մոտավորապես 450 բառ, Վանի բարբառի հետ՝ մոտավորապես 360 բառ, Մշո բարբառի հետ՝ մոտավորապես 350 բառ, Արարատյան և Խոյ-Մարադայի բարբառների հետ՝ մոտավորապես 330-ական բառ: Միայն Բայազետի և Դիադինի բարբառներում արձանագրված բառերը ևս քանակով ամենաշատն են՝ հինգ տասնյակից ավելի: Մոտավորապես այդքան են նաև միայն Բայազետի և Վանի բարբառներում արձանագրված բառերը: Այլ բարբառների դեպքում ընդհանրությունների քանակը կազմում է մոտավորապես երեք տասնյակ: Ընդհանրապես, Բայազետի բարբառը բառապաշարի առումով ևս ավելի սերտ առնչություններ ունի արևմտյան կամ Կը ճյուղի Դիադինի, Վանի, Մշո բարբառների հետ, որն արտահայտվում է գործածական բառաշերտի ավելի մեծ ընդհանրությամբ, հիմնականում հայերենի արևմտյան տարբերակներին բնորոշ բառային միավորների

¹⁰ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972, էջ 147-154:

¹¹ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977, էջ 25-71:

զգալի քանակությամբ: Այդպիսով, Բայազետի բարբառը Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախմբում ընդգրկելու հանգամանքը դառնում է վիճահարույց:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բայազետի բարբառի հնչյունաքերականական ու բառապաշարային համակարգերի, դրանց արդի վիճակի ձևավորման պատմական ընթացքի, շրջակա բարբառների համակարգերի հետ առնչությունների հետազոտությունը թույլ է տալիս անել հետևյալ եզրակացությունները:

1. Պատմական հանգամանքների բերումով Բայազետի բարբառը 20-րդ դարի սկզբներին դադարել է գործառել իր բնօրրանում՝ Բայազետ քաղաքում և համանուն գավառում: 19-րդ դարի առաջին կեսին ներկայիս Գավառ քաղաքում ու շրջակա մեկ տասնյակից ավելի բնակավայրերում հաստատված բայազետցիները անխաթար պահպանել և սերունդներին են փոխանցել մայրենի խոսվածքը: Բայազետցիների սերունդների առավելապես միատարր միջավայրում բարբառը շարունակում է իր բնականոն գործածությունը և ներկայանում է իբրև բարբառային հայերենի ինքնատիպ և կայուն մի դրսևորում:

2. Բայազետի բարբառը բնութագրվում է հնչյունաքերականական ու բառապաշարային զուգաձևությունների առատությամբ: Խոսքի որոշակի տարբերակվածություն է արտահայտվում ըստ սեռերի և տարիքային խմբերի: Բարբառը դրսևորման յուրահատկություններ է հանդես բերում տարածական բոլոր տարբերակներում: Իրենց ընդհանրություններով խոսվածքները կազմում են խմբեր, և այդ խմբավորումը պայմանավորված է բարբառակիրների ծագումով:

3. Բարբառի հնչյունական համակարգի հիմքը կազմում են ընդհանուրհայերենյան հնչյունները, հնչյունաբանական ու հնչյութաբանական օրինաչափություններն ու իրողությունները: Բայազետի բարբառի համար բնութագրական են առանձին հնչյունների արտաբերական յուրահատկությունները, երկբարբառային, քմային ու շրթնայնացած ձայնավորների առկայությունը, քառաստիճան բաղաձայնական համակարգը, հնչյունների կապակցման և հնչաշղթայի ձևավորման որոշ առանձնահատկություններ:

Բարբառի ինը ձայնավոր հնչյունները ներկայացնում են նույնքան հնչյութներ, առկա է նաև գերհնչյութ (%n): Բոլոր խոսվածքների համար ընդհանուր 36 բաղաձայն հնչյունները ներկայացնում են 35 հնչյութներ: Շեշտը վերջնավանկային է, սակայն բազմավանկ բառերի առաջին վանկին ևս բնորոշ է ուժգին արտասանություն, որը երբեմն ունենում է քերականական իմաստների տարբերակման դեր: Շեշտի հետ կապված հնչյունափոխությունները համակարգային հստակ պատկեր չեն ներկայացնում, սակայն նկատելի է որոշակի պայմանավորվածություն ըստ բառերի վանկաքանակի: Բարբառում օրինաչափ բնույթ են կրում փոխազդեցական

հնչյունափոխական մի շարք իրողություններ (բաղաձայնների ձայնեղացում, խլացում, ապաշնչեղացում, շնչեղացում, հպաշփականների շփականացում, շփականների հպաշփականացում, դրափոխություն և այլն): Հնչյունական և հնչյունափոխական մի շարք իրողություններ ունեն տարբեր դրսևորումներ բառապաշարի պատմական տարբեր շերտերում:

4. Բայազետի բարբառի հնչյունական համակարգի պատմական փոփոխությունները հիմնականում ներկայացնում են ընդհանուրհայերենյան գործընթացներ (մենաբարբառացում, հնչյունական նոր միավորների առաջացում, հնչյունների համակարգային անկում և հավելում, այլ կարգի փոփոխություններ)՝ արտահայտության որոշակի յուրահատկություններով: Միաժամանակ, բարբառը բնութագրվում է լեզվի պատմության նախորդ փուլերին բնորոշ հնչյունական շատ իրողություններով: 5-րդ դարի բարբառային հայերենի համար բնութագրական համարված հիմնական գուգաբանություններից Բայազետի բարբառին բնորոշ են բառակզբում շնչեղ ձայնեղների գործածությունը, *հ*-ին հաջորդող խուլ հպականների և հպաշփականների ձայնեղությունը, *հ*-ի դիմաց ոչ առնմանական *խ* – ի գործածությունը, *ա*-ի շրթնայնացման երևույթի օրինաչափ դրսևորումը, *է*-ի և *ո*-ի երկբարբառային արտասանությունը և այլն: Դրսևորվում են նաև գրաբարյան համակարգին առնչվող բարբառային հնչյունական հատկանիշներ, ինչպիսիք են *է-է*, *օ-ո*, *յ-հ* գույզերի՝ գրաբարին բնորոշ հարաբերությունների այս կամ այն կերպ արտացոլումը, բազմավանկ բառերի սկզբում *է*, *ո* պարզ ձայնավորների անհնչյունափոխ վիճակի պահպանումը և այլն: Բարբառիս հինհայերենյան բառաշերտում նկատվում է բառակզբի հպական ու հպաշփական բաղաձայններով ձևավորված հաջորդականություններում արտասանական լարվածության պահպանման կամ նվազման միտումը: Միջինհայերենյան շրջանից եկող իրողություններ են *օ*, *ֆ*, *յ*, *հ*՝ հնչյունների գործածությունը (առաջին երեքը՝ հիմնականում փոխառյալ բառերում), հնչյոթային համակարգում տեղի ունեցած տեղաշարժերը, շեշտի հետ կապված հնչյունափոխական իրողությունների ծավալումը և նախաշեշտ վանկում ձայնավորների անկման երևույթը, միավանկ բառերի սկզբում *է,ո* երկբարբառներից առաջ բաղաձայնական տարրի հավելումը, ձայնավորով սկսվող բառերի սկզբում ձայնեղ *հ*-ի հավելումը, բառակզբում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների գործածությունը, հնչյունական մասնավոր շատ փոփոխություններ և այլն: Բայազետի բարբառում դրսևորվող հնչյունափոխական օրինաչափությունները, որպես կանոն, ուղեկցվում են բացառություններով, շեղումներով, որոնք բխում են լեզվի բարբառային վիճակի էությունից և ներկայացնում են հինհայերենյան, միջինհայերենյան, նաև աշխարհաբարյան շրջաններին վերաբերող իրողությունների համադրություն:

5. Բայազետի բարբառի բառապաշարը ներառում է հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլեր ներկայացնող բառաշերտեր, բարբառային բառեր, տարբեր լեզուներից, գրական հայերենից ու այլ բարբառներից արված փոխառություններ: Գրաբարի հետ ընդհանուր բառերի քանակը հասնում է մոտ 2000-ի: Բայազետի բարբառում գործառող և իրենց գուգահեռները միջինհայերենյան գրավոր արքյուրներում ունեցող բառերի քանակը հասնում է մոտ 1000-ի: Դրանց մեջ զգալի

քանակություն են կազմում արաբապարսկաթուրքական փոխառությունները, որոնք որոշ տեղաշարժեր են առաջ բերել նաև բարբառի հնչյունական համակարգում: Բայազետի բարբառի աշխարհաբարյան բառաշերտը հարուստ է նոր ժամանակներին բնորոշ երևույթներ ներկայացնող կազմություններով, աշխարհաբարյան իրողություններ պարունակող բառաձևերով և այլն: Զգալի քանակություն են կազմում ռուսերենից կատարված փոխառությունները: Կատարվել են փոխառություններ նաև գրական լեզվից ու այլ բարբառներից:

Բարբառային հայերենի բառապաշարի առավել բնութագրական շերտը կազմող բարբառային բառերը հանդես են բերում տարածվածության տարբերություններ: Բայազետի բարբառում զգալի քանակություն են կազմում առավելապես արևմտյան բարբառներում հանդիպող բառերը: Բարբառի բառապաշարը, հարուստ լինելով հին իրողություններին, կենցաղին ու գործունեությանը վերաբերող բառերով, հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այլ թեմատիկ խմբերով: Լայնորեն դրսևորվում են բազմիմաստության, իմաստափոխության, բառերի ձևաիմաստային փոխհարաբերություններին վերաբերող երևույթներ: Որոշ յուրահատկություններով դրսևորվում են բառաբարդման և ածանցման՝ հայերենին հատուկ եղանակները:

6. Բայազետի բարբառի անվանական համակարգը ընդհանուր առմամբ ներկայանում է աշխարհաբար հայերենին բնորոշ իրողություններով: Բարբառի համար բնութագրական են *եր* և *ներ* հոգնակերտների գործածության որոշ չկարգաբերվածությունը, սահմանափակ գործածություն ունեցող մի շարք այլ հոգնակերտների առկայությունը, ներգոյական հոլովի բացակայությունը, սեռական և տրական հոլովների տարբերակումը որոշիչ հոդի գործածությամբ, հայցականի ձևային երկփեղկվածությունը, բացառականի *ց*-ով ձևերի գերակշռությունը, եզակի և հոգնակի թվերում Ի հոլովման բացարձակ գերակշռությունը, Ու հոլովման գործառույթը միայն ձևային ու ձևաիմաստային հիմքերով, այլ, հատկապես՝ ներքին հոլովումների բառերի սակավությունը, որոշիչ հոդի կիրառությունը միայն ուղղական, տրական և հայցական հոլովներում, կրկնակի հոդառության հնարավորությունը և այլն:

7. Ընդհանուր իրողություններից բացի՝ բարբառում արտացոլվում են լեզվի պատմության նախորդ փուլերին բնորոշ՝ անվանական համակարգին վերաբերող մի շարք այլ երևույթներ ևս: Հինհայերենյան շրջանից եկող իրողություններ են *ք*, *րանք*, *անք*, *ենք* հոգնակերտները, բացառականի *է*-ով ձևը, Ա արտաքին հոլովման դրսևորումները և այլն: Միջինհայերենյան շրջանից եկող իրողություններ են հոգնակերտ մի շարք թեքույթներ (ընդհանրապես, բոլոր հոգնակերտներն էլ իրենց կազմում ունեն հինհայերենյան շրջանից եկող տարր, սակայն հիմնականում ձևավորվել են միջինհայերենյան շրջանում), Ու հոլովման դրսևորումները, Վա հոլովման բառերի բացառականի *է*-ով ձևերը, *ի* հոլովիչից առաջ բառավերջի *ա* ձայնավորի անկման երևույթը և այլն:

8. Բայազետի բարբառում ածականները բառակազմական և իմաստաբանական էական յուրահատկություններ հանդես չեն բերում: Համեմատության աստիճանները արտահայտվում են շարահյուսական, վերլուծական ու նկարագրական

եղանակներով, ածանցմամբ, բառաբարդմամբ, հնչերանգով: Դասական և կոտորակային թվականների բարբառային ձևեր չկան: Բաշխական թվականները ձևավորվում են բացարձակ թվականի կրկնությամբ:

9. Դերանվանական համակարգում Բայազետի բարբառի համար բնութագրական են անձնական դերանունների՝ թեք հոլովներում զուգահեռ ձևերի առկայությունը, ցուցական դերանունների ձևախմբատային բազմազանությունը, *ի*-ով ավարտվող ձևերի՝ եզակի թվում Ու հոլովման ենթարկվելը, սրանց թեք հոլովներում *տ* տարրի ներմուծումը, ստացական դերանունների՝ Ու հոլովման ենթարկվելը և այլն: Ցուցական դերանունները իրենց հավելվածավոր ձևերով առնչվում են *այս, այդ, այն* ձևերի հինհայերենյան դրսևորումներին և թեք ձևերում *սա, դա, նա* դերանունները ներկայացնող իրողություններ չունեն: Հինհայերենյան շրջանից են գալիս նաև *վոն* (ո) ուղղականը և *վիր* (ոյր) սեռականը, միջինհայերենյան շրջանից եկող իրողություններ են անձնական դերանունների *ի, իկ* հավելվածներով, ինչպես նաև կրճատ ձևերը և այլն:

10. Բայազետի բարբառի բայական համակարգը ևս ընդհանուր առմամբ ներկայանում է աշխարհաբար հայերենին բնորոշ իրողություններով: Գործածվում են բաղադրական-քերականական *ն, էն, ան* ածանցները: Բայն ունի երկու խոնարհում՝ Ե և Ա: Ե խոնարհման պարզ և բազմապատկական ածանց ունեցող ներգործական սեռի բայերը ունենում են անցյալի ինչպես անցյալական, այնպես էլ ցոյական հիմք: Բայի սեռը հաճախ պայմանավորված է բայիմաստով, կարող է դրսևորվել ածանցմամբ, բայական համապատասխան վերջավորություններով, նաև շարահյուսական միջոցներով: Կրկնասեռ բայերը որոշ դեպքերում ըստ սեռի տարբերակվում են վերջավորություններով, այլ դեպքերում նույն ձևով կարող են արտահայտել տարբեր սեռերի իմաստներ: Բարբառը չունի համակատար և ապակատար դերբայներ: Չունենալով ներգոյական հոլով՝ Բայազետի բարբառն ունի անկատար դերբայ և սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը արտահայտում է վերլուծական եղանակներով: Բայազետի բարբառում ժխտական դերբայի ձևավորումն ունեցել է յուրօրինակ ընթացք: Բարբառս ունի նաև ձևի դերբայ: Ենթադրական ապատոն ձևերը լայն կիրառություն ունեն պատմական ներկայի իմաստով: Հարկադրական եղանակի ձևերը Բայազետի բարբառում արտահայտում են նաև սահմանական եղանակի համապատասխան ժամանակների իմաստներ և այլն:

11. Բայազետի բարբառում դրսևորվում են լեզվի պատմության նախորդ փուլերին բնորոշ մի շարք բայական հատկանիշներ: Հինհայերենյան շրջանից եկող հատկանիշներ են ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումների տարբերակումը, *ուկ* վերջավորությամբ հարակատարի դրսևորումը, Ե խոնարհման ներգործական սեռի պարզ բայերի եզակի հրամայականի արտահայտությունը *ա* վերջավորությամբ, անկանոն բայերի որոշ ձևեր և այլն: Միջինհայերենյան շրջանից եկող իրողություններ են *եւ* բայի *ա* ձևը, պատճառական *ցըն* ածանցը, վաղակատարի *եր* վերջավորությամբ ձևը, Ա խոնարհման բայերի դեպքում *ան* ածանցի դիմաց *ն*-ի գործածությունը, *կը* եղանակիչով ձևերի՝ պատմական ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստներ արտահայտելու հատկությունը, անկանոն բայերի որոշ ձևեր և այլն:

12. Բայազետի և շրջակա բարբառներն ունեն ինչպես ընդհանրություններ, այնպես էլ տարբերություններ: Իբրև հայերենի դրսևորումներ՝ բոլոր բարբառների հիմքը կազմում են ընդհանուր հայերենյան իրողությունները: Պատմաաշխարհագրորեն մերձավոր լինելը արտահայտվում է նաև բարբառային ընդհանուր հատկանիշներով, որոնցից են բառակզբում ձայնավորից առաջ հավելական *h*-ի առաջացումը, շեշտակիր վանկում *այ > է* զարգացումը, միավանկ բառերի սկզբնային *ե*-ից առաջ *յ*-ի և *ռ*-ից առաջ շրթնային տարրի հավելումը, նոր փոխառություններում ձայնեղ հպականների ու շփականների դիրքային սահմանափակումների վերացումը, փոխազդեցական հնչյունափոխական ընդհանուր ու մասնավոր բնույթի մի շարք իրողություններ, *ք* հոգնակերտից առաջ *ա > է* հերթագայությունը, ընդհանուր մի շարք հոգնակերտների գործածությունը, սեռական և տրական հոլովների տարբերակումը որոշիչ հոդով, ժխտական դերբայի հատուկ ձևերի առկայությունը, ներգործական սեռի բայերով հարակատար ժամանակաձևեր չկազմելը, բարբառային ընդհանուր բառաշերտը, բառաբարդման ու ածանցման եղանակները և այլն: Միայն Բայազետի բարբառին բնորոշ հատկանիշները հազվադեպ են (շրթնային *ա* ձայնավորի դրսևորման օրինաչափություն, *խ* հավելվածով ցուցական դերանունների՝ Ու հոլովմամբ հոլովում, ստացական դերանունների՝ հավելյալ մասնիկներով զուգահեռ կազմությունների բացակայություն):

13. Լեզվի զարգացման նախորդ փուլերից եկող հատկանիշներով ավելի շատ ընդհանրություններ Բայազետի բարբառն ունի Վանի, Դիադինի, Մշո և Խոյ-Մարաղայի բարբառների հետ (*h*-*խ* համապատասխանություն, երկբարբառայինների, քմայնացած ձայնավորի առկայություն, վերջնավանկային շեշտ և ձայնավորների անկում բազմավանկ բառերի նախաշեշտ վանկերում, ներգոյական հոլովի բացակայություն, *է*-ով բացառականի ձևերի առկայություն, *ա* հոլովիչի դրսևորում հատուկ տեղանունների բացառական հոլովում, դերանունների թեք հոլովաձևերում *խ*-ով և *իկ*-ով դերանվանական ձևերի առկայություն, ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումների տարբերակում, *ուկ*-ով հարակատար և *ր*-ով վաղակատար դերբայների առկայություն և այլն), որը վկայում է բարբառային այդ միավորների հետ Բայազետի բարբառի՝ հնից եկող մերձավորության մասին: Մինչդեռ Արարատյան բարբառի հետ նման ընդհանրությունները քիչ են (շնչեղ ձայնեղների առկայություն /բնորոշ է նաև նաև Դիադինի և Մշո բարբառներին/, Ու հոլովման դրսևորումներ, Ան և Ոջ հոլովումների սակավ գործածականություն, պատճառական բայերի կազմություն *ցըն* մասնիկով), որը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Արարատյան բարբառի հետ նույն բարբառախմբում Բայազետի բարբառն ընդգրկելու հիմք դարձած ընդհանրությունները հիմնականում սկզբնավորվել են միջինհայերենյան շրջանի վերջերում և ձևավորվել աշխարհաբարյան շրջանում տեղի ունեցած ընդհանուր զարգացումների կամ ազդեցությունների արդյունքում:

14. Բայազետի բարբառը հարևան բարբառներից կրել է որոշակի ազդեցություններ: Այդպիսիք առկա են և՛ հնչյունական համակարգում (° հնչյունի դրսևորումներ հին և նոր բառաշերտերում, որոշ դեպքերում *ր>ռ*-ից հետո նախնական ձայնեղ հպաշփականի դիմաց պարզ խուլերի դրսևորում, առանձին բառերի

ձևավորման յուրահատկություններ), և՛ բառապաշարում, և՛ անվանական (g-ով բացառական, հոլովական քարացած որոշ ձևեր) ու բայական (վաղակատար ներկայի հոգնակի երրորդ դեմքում *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձևի գործառություն, պատճառական բայերի եզակի հրամայականի ոչ ռեական հիմքով ձևեր) համակարգերում: Սակայն ամենաէականը պետք է համարել, մեր ենթադրությամբ, Արարատյան բարբառի ազդեցությամբ անկատար դերբայի և դրանով կազմված դիմավոր ձևերի առաջացումը թերևս աշխարհաբարյան շրջանում, որի արդյունքում Բայագետի բարբառը, ամենայն հավանականությամբ, Կը ճյուղից անցում է կատարել Ում ճյուղի:

15. Բազմահատկանիշ դասակարգման 100 հատկանիշների շրջանակում Բայագետի բարբառը բնութագրվում է 37,5 միավոր հատկանիշներով: Շրջակա բարբառներից Բայագետի բարբառին առավել մերձավոր է Դիադինի բարբառը՝ տարբերությունների 14,5 ցուցիչով, սակայն այս երկու միավորները նույն բարբառի մեջ միավորվել չեն կարող, քանի որ իրականում տարբերվում են հատկանիշների ավելի մեծ քանակությամբ: Մյուս բարբառները գտնվում են մոտավորապես հավասար հեռավորության վրա: Հաջորդաբար Բայագետի բարբառին ավելի մոտ է Արարատյան բարբառը՝ տարբերությունների 28,5 ցուցիչով: Ըստ 5-րդ դարում հնարավոր համարված հնչյունաքերականական զուգաբանությունների՝ Բայագետի բարբառին ամենամոտը Դիադինի և Խոյ-Մարադայի բարբառներն են, իսկ տարբերությունների ամենամեծ ցուցիչն ունի Արարատյան բարբառը: Բայագետի բարբառը զուգակցում է արևելյան և արևմտյան բարբառային միավորներին բնորոշ հատկանիշներ և զարգացումներ, ընդ որում՝ առավելաբար արևմտյան կամ արևելյան բարբառներին հատուկ հատկանիշների մեջ արևմտյան բարբառներին բնորոշ իրողությունները քանակով էականորեն գերազանցում են արևելյաններին բնորոշ իրողություններին: Ուշագրավ է հատկապես հնչյունական հատկանիշների առումով Բայագետի բարբառի զգալի մերձավորությունը արևմտյան բարբառներին: Բայագետի բարբառը բառապաշարի առումով ևս ավելի սերտ առնչություններ ունի արևմտյան կամ Կը ճյուղի Դիադինի, Վանի, Մշո բարբառների հետ:

Այսպիսով, Բայագետի բարբառը Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախմբում ընդգրկելու հանգամանքը դառնում է վիճահարույց, և բարբառիս դիրքը ճշգրտելու համար առաջ է գալիս բազմահատկանիշ դասակարգման սկզբունքների հետագա մշակման ու ճշգրտման անհրաժեշտություն:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները արտացոլված են հետևյալ հրապարակումներում.

1. Կատվայան Վ., Բայագետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ, Ե., «Ասողիկ» հրատ., 2016, 534 էջ:

2. Կատվայան Վ., Հայ բարբառագիտության հարցեր, Ե., «Հայաստան» հրատ., 2014, 232 էջ:
3. Կատվայան Վ., *Ք՞վ՞ո՞ւս ի՞ն՞ք - չ՞ն՞ք* (Զվարճապատումներ Բայազետի բարբառով), Ե., «Հայաստան» հրատ., 2009, 232 էջ:
4. Կատվայան Վ., Մեսրոպյան Է, Ե գրերի ուղղագրությունը և հնչյունական արժեքը, Ե., «Ապոլոն» հրատ., 2006, 104 էջ:
5. Կատվայան Վ., Բարբառ և բարբառային լեզու, Աբեղյանական ընթերցումներ, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2016, էջ 25-35:
6. Կատվայան Վ., Բարբառի ըմբռնումը հայ լեզվաբանության մեջ, Մանկավարժության և հոգեբանության հիմնախնդիրներ, Ե., «Զանգակ -97» հրատ., 2008, 1, էջ 150-154:
7. Կատվայան Վ., Ընդհանուր հայերենյան լեզվական հատկանիշները բարբառներում, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Ե., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2008, էջ 90-97:
8. Կատվայան Վ., Տարբերակայնությունը իբրև բարբառի կարևոր հատկանիշ, Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Ե., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2014, էջ 273-277:
9. Կատվայան Վ., Բայազետի բարբառը ըստ բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգման, Մանկավարժության և հոգեբանության հիմնախնդիրներ, Ե., «Զանգակ -97» հրատ., 2010, 2, էջ 181-186:
10. Կատվայան Վ., Խոսվածքային առանձնահատկություններ Բայազետի բարբառում, Հայ գիտական բարբառագիտության 100-ամյակին նվիրված գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2015, էջ 9-16:
11. Կատվայան Վ., Արևելահայ և արևմտահայ լեզվական իրողությունները Բայազետի բարբառում, «Արդի բանասիրության հիմնախնդիրները» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Ե., 2015, «Վարդան Մկրտչյան Ֆեոդորի» ԱԶ, էջ 130-138:
12. Կատվայան Վ., Հինհայերենյան իրողություններ Բայազետի բարբառում, Ջահուկյանական ընթերցումներ – 2014. Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ, Ե., «Աստղիկ» հրատ., 2014, էջ 77-83:
13. Կատվայան Վ., Միջինհայերենյան իրողություններ Բայազետի բարբառում, Հայ բարբառագիտության հիմնախնդիրներ. Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ, Ե., «Աստղիկ» հրատ., 2014, էջ 49-61:
14. Կատվայան Վ., «Ա» ձայնավորի դրսևորումները Բայազետի բարբառում և «Աճառյանի օրենքը», Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն, ԵՊՀ հրատ., 2012, 2, էջ 48 – 63:
15. Կատվայան Վ., Բայազետի բարբառի ձայնավորների ընդհանուր բնութագիրը, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Ե., 2013, Էդիթ Պրինտ, էջ 179-189:
16. Կատվայան Վ., Հ – Խ համապատասխանությունը հայերենի բարբառներում, Ե., Պատմաբանասիրական հանդես, 3, 2007, էջ 163-172:

17. Կատվայան Վ., Բայազետի բարբառում բառասկզբի բաղաձայնական հաջորդականությունների մասին, Հայերենագիտական միջազգային տասներորդ գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Ե., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015, էջ 170-178:
18. Կատվայան Վ., Բայազետի և պատմաաշխարհագրորեն մերձավոր բարբառների բառային հիմնական տարբերությունները և ընդհանրությունները, Լեզու և լեզվաբանություն, Ե., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016, 1, էջ 18-30:
19. Կատվայան Վ., Միջինհայերենյան շրջանի փոխառություններ Բայազետի բարբառում, Ե., Ջահուկյանական ընթերցումներ. Գիտական հոդվածների ժողովածու, «Ասողիկ» հրատ., 2016, էջ 95-103:
20. Կատվայան Վ., Ռուսերեն փոխառություններ Բայազետի բարբառում, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Ե., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015, էջ 81-88:
21. Катвалян В., Падежные особенности в диалектном армянском языке, Language and Culture, Scientific Peer Reviewed Journal, Kutaisi, 13, 2015, էջ 63-67:
22. Կատվայան Վ., Ցուցական դերանունների դրսևորման առանձնահատկություններ հայերենի բարբառներում, Հայկազեան հայագիտական հանդես, հ. ԼԱ., Պէյրոս, հրատ. Հայկ. համալս. հայագիտ. ամբիոնի, 2011, էջ 413-425:
23. Կատվայան Վ., Առկայացման կարգը Բայազետի բարբառում՝ համեմատությամբ հարևան բարբառների, «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր». Միջազգային հայերենագիտական ութերորդ գիտաժողովի զեկուցումներ, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատ., 2008, էջ 114-118:
24. Կատվայան Վ., «Եմ» բայը Բայազետի բարբառում, Բանբեր Եր. Վ.Բրյուսովի անվան պետ. լեզվաբ. համալս., Ե., ԵՊԼՀ «Լինգվա» հրատ., 2012, 2, էջ 94-98:
25. Կատվայան Վ., Բայի սեռը Բայազետի բարբառում, Բանբեր Մատենադարանի, 19, Ե., «Նաիրի» հրատ., 2012, էջ 379-387:
26. Կատվայան Վ., Հարակատար դերբայը Բայազետի և մերձավոր բարբառներում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016, 2, 132-138:
27. Կատվայան Վ., Կապերն ու շաղկապները Բայազետի բարբառում, Գավառի պետական համալսարանի գիտական հոդվածների ժողովածու, ԳՊՀ հրատ., 2015, էջ 379-384:
28. Կատվայան Վ., Արարատյան և Բայազետի բարբառների փոխհարաբերությունները, Ե., Պատմաբանասիրական հանդես, 2009, 2-3, էջ 145-157:
29. Կատվայան Վ., Բայազետի և Դիաղինի բարբառների փոխհարաբերությունները, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Ե., «Ջանգակ» հրատ., 2012, էջ 115-129:

Катвалян Виктор Липаритович

Баязетский диалект и его языковые отношения

с соседними диалектами

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – Армянский язык.

Защита состоится 19. 12. 2016 г. в 15⁰⁰ на заседании специализированного совета ВАК 019 по лингвистике при Институте языка им. Р. Ачаряна Национальной академии наук РА по адресу 0015, г. Ереван, ул. Григора Лусаворича 15.

РЕЗЮМЕ

На современном этапе развития армянской диалектологии наиболее актуальными являются рассмотрение теоретических вопросов, системное исследование диалектов в синхроническом и диахроническом аспектах, сравнительно-историческое исследование близких диалектов и диалектных групп.

Всестороннее исследование фонетической, лексической и грамматической систем баязетского диалекта, выполненное в синхроническом и диахроническом планах, а также их сравнение с окружающими диалектами, не только преследует цель обнаружения недостающих фактов по армянским диалектам, но также может иметь важное значение в изучении истории и структуры армянского языка вообще. В диссертации, исходя из целей и задач исследования, выдвигаются и рассматриваются некоторые вопросы теоретического характера, делаются соответствующие наблюдения и выводы.

Работа состоит из введения, пяти глав, заключения, списка использованной литературы и приложения.

В первой главе (“Баязетский диалект и диалекты, близкие к нему в историко-территориальном плане”) представляются историко-географические характеристики ареала возникновения и территориального распространения баязетского диалекта, современные границы его функционирования. Дается критический обзор истории изучения диалекта в арменистике. Современная система диалекта сложилась на его исторической родине в окружении соседствующих диалектов – диадинского, ванского, мушского, хой-марагинского и араратского – в условиях постоянных контактов и взаимовлияний, следовательно, установка на рассмотрение их взаимоотношений диктует необходимость представления их общих характеристик. Обращается внимание на вариативные проявления диалекта, обусловленные своеобразием диалектной речи, социальной неоднородностью носителей диалекта, их территориальной разрозненностью, а также различными историческими обстоятельствами.

Во второй главе (“Фонетические особенности баязетского диалекта в сравнении с окружающими диалектами”) выявляются основные особенности фонетической системы диалекта, проводится ее фонетико-фонологический анализ, представляются звуковые изменения и просодические особенности. Рассматриваются вопросы исторического развития системы, ее взаимоотношений со схожими системами окружающих диалектов.

В третьей главе (“Лексические особенности”) рассматривается лексика баязетского диалекта с точки зрения выявления в ней различных исторических пластов, исследуется собственно диалектная лексика, лексические заимствования из литературного армянского языка и окружающих диалектов. Диалектная лексика представляет значительный интерес с точки зрения различных тематических групп – с их характерными семантическими и словообразовательными особенностями: многозначностью, формально-семантическими взаимоотношениями, изменениями в семантике. В баязетском диалекте наблюдаются некоторые своеобразные черты в проявлении словообразовательных особенностей армянского языка.

В четвертой главе (“Морфологические особенности баязетского диалекта по сравнению с окружающими диалектами”) исследуются именная и глагольная системы диалекта в процессе их исторического развития и взаимодействия с соответствующими системами соседних диалектов. Неизменяемые части речи представляют значительный интерес наличием ряда семантико-функциональных особенностей.

В пятой главе (“Сопоставительно-статистический анализ баязетского и взаимосвязанных с ним диалектов”) на основании 100 фонетико-грамматических изоглосс (признаков) выявляется статистическая картина взаимоотношений баязетского и смежных диалектов. С помощью лексико-статистического анализа представляются основные различия и схождения между лексическим составом исследуемых диалектов.

Результаты исследования обобщаются в заключении, в котором представляются основные особенности баязетского диалекта, очерчивается картина его исторического развития и взаимоотношений с окружающими диалектами, а также подчеркивается необходимость дальнейшей разработки и уточнения принципов многопризнаковой классификации.

Приложение содержит: ряд парадигм именного склонения; общее описание парадигмы глагольного спряжения; таблицы, отражающие взаимоотношения и статистическую картину диалектных изоглосс; словарь баязетского диалекта, содержащий 6500 лексических единиц; словарь, содержащий примерно 2000 слов древнеармянского языка в переводе на баязетский диалект; около 1000 слов, засвидетельствованных с среднеармянского периода и в настоящее время употребляемых в баязетском диалекте, а также другие материалы.

Viktor Katvalyan

**The Dialect of Bayazet and Its
Language Relations with Surrounding Dialects**

The thesis claiming a scientific degree of a doctor of philological sciences on the specialty 10. 02. 01- Armenian Language.

The defense will be held on 19.12.2016, 15:00 at the session of Specialized Council on Linguistics 019 HAC at the Institute of Language after H. Acharyan of National Academy of Sciences of RA. Address: 15. Grigor Lusavorich. Yerevan, Armenia.

SUMMARY

In the modern stage of the development of Armenian dialectology, its contemporary issues comprise questions on the theory of dialectology, a comprehensive synchronic and diachronic investigation of separate dialects, a comparative and historical study of close dialects and dialect groups. The comprehensive study of the phonetic, grammatical and lexical systems of the dialect of Bayazet, carried out synchronically and diachronically and compared to the neighbouring dialects, not only serves the purpose of filling in the gap in the study of the dialectal Armenian language, but it can also be of a greatest importance for the history of the Armenian language, and for the study of Armenian, in general. Depending on the objectives and subject-matters of the research, also a number of theoretical issues are raised and discussed, observations and conclusions are made in the thesis.

The thesis consists of an introduction, five chapters, conclusions, a list of references and an appendix.

The first chapter (“The Dialect of Bayazet and the Dialects Contiguous to It Historically and Geographically”) presents the historical and geographical description of the homeland territory of the dialect of Bayazet, its expansion area shifts and its present-day boundaries. It gives a critical analysis of references to this dialect made in Armenian Linguistics. The current system of this dialect was formed in the territory of its historical motherland, being in permanent contacts and interactions with neighbouring dialects of Diadin, Van, Mush, Khoy-Maragha and Ararat; therefore with the aim of observing the relationships with those dialectal units, it became necessary to give their general characteristics. The chapter refers to the varieties of the dialect concerned, conditioned by the nature of the dialectal language, by the social heterogeneity of the speakers and their regional fragmentation, as well as by other historical circumstances.

The second chapter (“Phonetic Features of the Dialect of Bayazet Compared to Its Surrounding Dialects”) reveals the phonetic features of the dialect, contains phonetic and phonemic analyses and observations, presents intonation and sound-interchange realities. A reference to the historical development of the system is made, and the relations with neighbouring similar systems are reviewed.

In **the third chapter** (“Lexicological Realities”), the vocabulary of the dialect of Bayazet is observed according to the layers in different stages during the historical development of the language; dialectal words and borrowings from its surrounding dialects and literary Armenian language are examined. The vocabulary of the dialect is of particular interest for its various lexico-semantic groups, their semantic and word-formation peculiarities, for the phenomena relating to the polysemy, change of meaning, and

morphosemantic lexical relations. The dialect of Bayazet uses the same means of compounding and derivation peculiar to Armenian but with some specific features.

The fourth chapter (“Morphological Features of the Dialect of Bayazet Compared to Its Surrounding Dialects”) analyzes the nominal and verbal systems of the dialect considering the historical process of its formation, the relations with its surrounding dialectal systems and their influences. Invariable/uninflected parts of speech are of particular interest for a number of semantic-functional peculiarities.

The fifth chapter (“Isoglossal Statistical Investigation of the Dialect of Bayazet and Dialects Contiguous to It”) reveals the statistical overview of interrelations between the dialect of Bayazet and its surrounding dialects according to 100 phonetic and grammatical isoglosses, the basic lexical differences and similarities are presented through a lexicostatistical investigation.

The findings of this research are summarized in the conclusions which present the basic features of the dialect of Bayazet, the outline of its historical development, and the general overview of its interrelations with neighbouring dialects. It is pointed out that there is a need for further development and adjustment of principles for multi-feature classification of dialects.

The appendix comprises some declension paradigms of neighbouring dialects, the general description of the verb conjugation paradigm in the dialect of Bayazet, tables presenting the isoglossal-statistical overview and interrelations between the dialects, a vocabulary of the dialect of Bayazet (containing over 6500 entries), a vocabulary of Grabar (Old Armenian) and the dialect of Bayazet (over 2000 entries), a glossary of words from Middle Armenian period existing in the dialect (over 1000 entries), text samples in the dialect of Bayazet, etc.